

HADİSLERİN KAYNAK DEĞERİNİ TESPİTTE İÇTİHAH TARTIŞMALARI TARİHSEL BİR PERSPEKTİF

Habil NAZLIGÜL*

DISCUSSIONS ON IJTIHAD IN HADITH: A HISTORICAL PERSPECTIVE

The Ahadith are the means of evidence for the sunnah which is one of the basic sources of the religion (of Islam). Therefore they became focus of debate and attention in every period. In order to determine role and degree of the transmitter's disposals and problems arise from transmitting on breaching the authenticity of hadith a wide-spread and intensive activities of ijthad were undertaken in the course of first centuries of Hijrah. Thus for this purpose a unique methodology was developed under the name of dirayat al-hadith and by this way the ahadith were selected and classified. Following other steps, it was thought that all studies were completed in the area of determining the authenticity of hadith and it was not possible to make further ijthads in this field. Eventually Ibn al-Salah has declared that the gate of ijthad in hadith was closed and despite certain objections his view was widely accepted and hadith sciences entered into a period of cessation lasting for a long time.

Since the 19th century various studies were undertaken in hadith field by muslim and non-muslim scholars alike and works on hadith have been published. During this new era several scholars, including some from Turkey, rejected the view that the ijthad came to an end in hadith. They emphasised the necessity of ijthad and produced works in this direction.

GİRİŞ

Rivayet ve rivayet ilimleriyle ilgili olarak ilk asırlarda sergilenen yoğun çabalar, müteakip asırlarda da aynı yoğunlukta ve çeşitlenerek devam etmiştir. Kütüb-i Sitte asırdan sonra hadis ve hadis ilimlerindeki çabalar bir müddet daha devam etse de artık eski canlılığını ve kitlesel bir çaba olma özelliğini yitirmiştir. Üçüncü asırdan sonra sünnet-hadis ayrımının da ortadan kalkmaya, rivayetlerin sünneti ifade etmeye başladığı ve onun ana kaynaklarından biri haline geldiği görülür.¹

Sünnetin kısmen de olsa rivayete dönüşmesi, diğer bir deyişle hadisleşmesi onun formel hale gelmesini sağlamış; kaynağını araştırmak, geriye doğru takip etmek, geçirdiği aşamaları izlemek ve denetlemek kolaylaşmıştır. Hadisleşmeyle

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. habiln@erciyes.edu.tr

¹ Rivayetin/hadislerin sünnetin kaynağı olarak kabulünde ve sünnetin ispat vasıtası olarak onun yerini almasında İmam eş-Şafî'nin rolü büyüktür. Onun bu husustaki çabaları için bakınız: Nazlıgöl, Habil, *İmam Şafî'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-1993, s. 68-88; Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, tercüme, Salih Akdemir, Ankara-1995, s. 53-54; Ebu Zeyd, Nasır Hamid, *el-İmamu's-Şafî ve Te'sisu'l- İdeolojiyeti'l-Vasatiyye*, Kahire-1992, s. 37-81.

birlikte, sünni anlayışın dogma haline dönüştüğü, bu durumun sünnete zarar verdiği ve eski canlılığını kaybettirdiği de iddia olunmuştur.² Bu aşamadan sonra hadis düzenli öğrenim ve öğretimin konusu haline gelmiştir. Düzenli öğretimde ders kitaplarına ve benzeri ders notlarına ihtiyaç duyulması bu yöndeki üretimin, yani hadis çalışmalarının çoğalmasının nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Temelini bireysel veya kitlesel çaba ve içtihatların oluşturduğu bu faaliyetler daha sonraları yavaşlamış, özellikle Kütüb-i Sitte edebiyatının oluşmasından sonra orijinal hadis çalışmalarının yerini önceki çalışmalar üzerine yapılan şerh, tehzib ve ihtisar cinsinden muhtelif çalışmalar almıştır.³ Hadislerin anlaşılmasında kendi zamanlarında çok önemli işlevler görmüş olan şerh edebiyatının, halen istifade edilmesi ve çok yönlü olarak işlenmesi gereken önemli bir kültür hazinesi olduğu bir gerçektir. Ancak bunların üzerine dayandıkları asıllar gibi orijinal ve ıstılah anlamıyla içtihat ürünü olmadığı; asıllarının belli bir zamandaki yorumu olduğu açıktır.

Hadis alanındaki yoğun çalışmalar tarihi süreçte belirli bir doygunluk düzeyine ulaştığında tabii olarak durgunlaşmıştır. Rivayetlerin çoğu eserlerde bir araya getirilip haklarında yeterli araştırmalar yapıldığında durgunluk daha da derinleşmiştir. Bu aşamada bazı hadisçiler, önceki dönemlerde araştırma konusu yapılmamış rivayetler hakkında yeni bir hüküm verme imkanı kalmadığını ifade etmeye, hadiste içtihat kapısının kapandığını açıkça söylemeye başlamışlardır. Ele alacağımız gibi bu kanaate itirazlar zayıf kalmış son asırlara kadar fazla taraftar bulamamıştır.

1. İÇTİHAT KAVRAMI VE FIKHİ İÇTİHADIN HADİS İLMİNE KATKILARI

İçtihat kelimesi sözlükte bütün gücünü kullanmak, güçlüğü katlanmak ve bir şeye ulaşmak için elden gelen çabayı sarf etmek anlamlarına gelmektedir.⁴ Genelde fıkha mal olmuş olan “ıçtihat” terimini hadis ıstılahında karşılayabilecek kelime ve terkipler bulunabilir. Fakat son dönemde yapılan hadis çalışmalarında da kullanılmamasını ve kavram olarak daha yaygın oluşunu göz önünde bulundurarak biz de bu ıstılahı kullanmayı tercih edeceğiz. Bu kavramın hadislerde kadı ve yöneticinin hükmünde doğruya ulaşmak için elinden gelen gayreti göstermesi anlamında kullanılışı⁵ fıkıh terimi olarak kullanılmasının başlangıcını oluşturmuştur. İçtihadın terim olarak nispeten farklılık arzeden tanımları bulunsa da bu tanımların ortak noktası, “fakihin herhangi bir şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması (استفراغ المجهود في استنباط الحكم الشرعي الفعي عن دليله)”⁶ fikridir. Kur’an ve sünnet, iki aslı kaynak olmakla birlikte bu iki kaynağın kabulü ve yorumlanması ancak akılla mümkün olmaktadır. Bu sebeple nakil ve akıl birbirini dengeleyen bir işlev ve öneme sahip olmuş, içtihat da nakil karşısında aklın bu işlevini temsil eden kavramlar arasında merkezi bir yer işgal etmiştir. Kıyas, rey, istidlal, istinbat, fıkıh

² Fazlur Rahman, age. s. 18, Kırbaşoğlu, Hayri (Yayına Hazırlayan), *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şafînin Rolü (Seçki)*, Ankara-2000, 7-11; Güler, İlhami, *eş-Şafî’nin Sünnete Yaklaşımının Kelami (Teolojik) Anlamı ve Dinin Lahutliliği ve Nasutliliği Sorunu*, İslam ve Modernizm Sempozyumu, İstanbul-1997, s. 270-272.

³ Şerh edebiyatı ve gelişim süreci için bakınız: Canlı, Mustafa, *Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhciliği*, (Basılmamış Doktora Tezi) Kayseri-1998, s. 1-20; Yıldırım, Enbiya, *Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, İstanbul-2001, s. 13-29.

⁴ el-Cürçani, Ali b. Muhammed, et-Tarifât, Kahire-1938, s. 5

⁵ İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed, Sünen, İstanbul-1981, II, 776; en-Nesaî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, es-Sünen, İstanbul-1981, VIII, 223-224

⁶ Molla Hüseyin, Mirâtu’l-Usul Şerhu Mirkatu’l-Vusul, İstanbul-1307, s.365-366;

gibi yakın içeriklere sahip kavramlarla birlikte içtihat, nasların lafız, mana ve bilinçli boşluklarında gizli şerî-ameli ahkamı ortaya çıkarmaya yönelik beşeri çabayı ifade eder. Bu çabayı gösteren kişiye “müçtehit” ve hakkında içtihat edilen konuya da “müçtehedun fih” denilir.⁷

İçtihat yapacak kişinin ilgili Kur’an ve Sünnet verilerini tespiti, derinlemesine ve çok yönlü olarak inceleyip tahlil etmesi tatmin edici sonuca varabilmesi için zaruri bir işlemdir. Bu nedenle müçtehit fakihler ilmî faaliyetlerinde, yani içtihatlarında kullanacakları Kur’an ve Sünnet verilerini tespit maksadıyla her iki kaynak üzerinde detaylı çalışmalar yapmışlardır.

Kur’an nassının sübut problemi olmadığından, bir konuda ayetlere dayalı çalışmalarda yoğunluk o ayetlerin delalet yönünün tespiti ve yorumu üzerine olmuştur. Fakat sünnet verileri üzerine yapılan çalışmalarda kullanılacak veri veya rivayetin sübut problemini halletmek her zaman ilk sırada yer almıştır. Çünkü bir rivayetin nass olarak kabulü ve kullanılması öncelikle onun sübutunun sahihliğine bağlıdır. Ancak sübutu ve sahihliği kabul edilen bir hadisin muhtevası ve bu muhtevanın ne şekilde değerlendirileceği hususunda fakihlerin farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Rivayete yaklaşım tarzları bakımından fakihler ile muhaddisler arasında bir takım farklılıklar bulunmakla birlikte, her iki grup da bir hadisin kullanıma elverişli olabilmesi için sabit ve sahih olmasının gerekli olduğu kanaatinde birleşmektedir.⁸ Örneğin günümüze kadar ulaşabilen ilk fıkıh usulü eserlerinden biri olan er-Risale’de haber-i vahidin hüccet oluşu ve kabul şartlarının genişçe ele alınışı bu durumu ispat eder niteliktedir.⁹

Anlaşılabacağı üzere hadisin en mühim kullanım alanlarından birini doğal olarak fıkıh oluşturmaktadır. Fakihler hem usul kaidelerini tespit ederken hem de bu kaideler üzerine teferrü eden fıkıhın alt bahislerini ele alırken hadisleri sıklıkla kullanmıştır. Hadislerin şerî hüküm çıkarmak gibi belirli amaçlara yönelik olarak, etkin ve etkileyici bir şekilde kullanıldığı alan da yine fıkıh alanı olmuştur. Bu türden kullanımlarla sünnet ve ona kaynaklık eden rivayetler hem daha kalıcı hale getirilmekte ve hem de bağlayıcılığı artırılmaktaydı. Fakat bu bağlayıcılık birçok hadis için genel değil çoğu kere fikhî ekoller ve bu ekole tabi olanların çerçevesiyle sınırlı olmuştur. Sınırlı da olsa böyle bir kullanıma konu edilecek rivayetin seçiminin ve muhtevasının irdelenmesi işinin konu dışında kalan rivayetlere göre daha sıkı ve daha titizlikle yapıldığı düşünülebilir. Nitekim hadislerin maksatlı seçimi ve irdelenmesi, fakihler arasında özellikle reyçi denilen fukaha arasında başlamıştır. Onların hadis seçimlerindeki bu titizliklerinden ve şahsi inisiyatif kullanmalarından rahatsızlık duyan bazı kesimler, onları, hevalarına uymakla, hadislere karşı rey beyan etmekle itham etmiş ve reylerine tabi olanlar anlamında “ehl-i rey, ashab-ı rey” olarak isimlendirmişlerdir.¹⁰

Hadis denilen her şeyin din olarak algılanamayacağı ve delil olarak kullanılamayacağı, yani rivayetlerin seçilmeden ve işlenmeden yürürlüğe konulamayacağı sıklıkla ifade edilmiştir. Rivayetler arasında seçim yapma zarureti ifade eden pasajların yer aldığı en erken eserler fakihlere, özellikle de Hanefi fakihlere aittir. Fakihler bu seçimin nasıl ve hangi kriterlere göre yapılacağını tahlil etmiş, bu

⁷ Apaydın, H. Yunus, *İctihad*, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul-2000, XXI/432.

⁸ Abdullah Şaban Ali, *İhtilafatü'l-Muhaddisin ve'l-Fukaha fi'l-Hukmi ale'l-Hadis*, Kahire-1997, s. 79, 220-223, 273-277, 441-469.

⁹ eş-Şafî, el-İmam Muhammed b. İdris, *er-Risale*, tahkik, Ahmed Muhammed Şakir, Kahire-1309, s. 357-401.

¹⁰ Hatiboğlu, Mehmed Said, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Doktora Tezi, Ankara-1962, s. 31.

hususta rehber olacak temelleri ortaya koymuşlardır.¹¹ Hadislerle amel edebilmenin kuralları, rivayetin sahihini tespit yolları, sünnetle amel etmenin gerekliliği ve benzeri konularda fakihler tarafından oluşturulan geniş kültür eş-Şafî'nin (150-204) muhtelif eserleriyle hayli mufassal bir şekilde bize ulaşmıştır. eş-Şafî eserlerinde fikirlerini sanki sahipleriyle yüz yüze tartışmış gibi bir üslupla aktarmakta, onların delillerini zikretmekte, eğer bu fikirlere karşı çıkıyorsa karşı oluş nedenlerini ve buna mukabil kendi görüş ve kanaatlerinin gerekçelerini ortaya koymaktadır.¹² Nitekim eş-Şafî'nin hadise dair görüşlerini muhtevî eserleri günümüze kadar ulaşabilmiş ilk hadis çalışmaları olarak da değerlendirilebilir.

Fukahanın hadis kritiklerinin temelinde hadis metinlerinin tetkiki üzerine kurulduğu söylenebilir. Esasında bu gelenek, sahabe döneminden beri süregelen bir yöntemdir. Sahabe arasında cari olan hadis tenkit yönteminin genel itibarıyla hadis metinlerinden hareketle uygulandığı malumdur.¹³ Fukaha bu yöntemi geliştirerek uygulamaya devam etmiştir. Rivayetlerin Kur'an'a, maruf sünnete, genel kültüre ve ulemanın müşterek bilgisine (icmaya) arz edilmesi ve benzeri uygulamalar bu hususta kullanılan yöntemlerden bazılarıdır. İlk dönemlerde hadis tetkik ve tenkitlerinin rivayet metinleri üzerinde yoğunlaşmış olmasında kaynağa yakınlık, ravilerin azlığı ve bozulmamışlığı gibi etkenler ve o dönemin diğer bazı özellikleri etkin rol oynamıştır. Bu dönemlerde tetkiklerin metin üzerinde yapıyor oluşu ravilerin tamamen inceleme ve araştırma dışı bırakıldığı anlamına gelmemektedir. Sözelimi rivayetin ricalinden hareketle kabul veya reddine İmam eş-Şafî'nin eserlerinde sıklıkla rastlanır.¹⁴ Bu örnekler en azından eş-Şafî öncesinden başlayan böyle bir geleneğin varlığını gösterir.

Daha sonraki dönemlerde bu gibi yöntemlerin yeterli olmadığı ileri sürüldüğünden bu yöntemlere ilave olarak, bir nevi dış kontrol gibi değerlendirilebilecek isnad ve ravi tetkikleri devreye sokulmuş ve geliştirilmiştir. Rical ve isnad tetkiklerinin ilk örneklerine erken dönem eserlerinde rastlamak mümkünse de bu yöntemin gelişmesinde sünnetin varlığını ispat etmenin ancak rivayet yoluyla mümkün olacağı yönündeki söylemin etkisi büyüktür. Söz konusu yöntemin ortaya çıkması ve uygulanmasında yine fakihlerin çabalarını görmekteyiz. Bununla beraber hadisçilerin bu yönetime katkıları pek çok olmuştur. Onların bu çabaları takdire şayandır.

Hicri birinci asrın sonlarından itibaren tedvinine başlanan rivayetlerin tasnifinde de fıkhnın ve fıkhi literatürün etkisi olduğu kanaatindeyiz. Bilindiği gibi ilk ortaya çıkan hadis eserleri musannef, cami, sünen ve benzeri fıkhi içerikli tasnifler olmuştur. Bu türden bir hadis eserinin muhtevasının tertibi, o esere çağdaşlık eden veya ondan önce yazılmış bulunan bir fıkhnın çalışmasının tasnifinden pek de farklı değildir. Ancak ilk dönemlere ait fıkhn ve hadis çalışmaları arasında bazı farklar da bulunmaktadır. Bu farkların en mühimlerinden biri, kullanılan rivayetin naklinde isnad kullanımında ortaya çıkmaktadır. İsnad kullanım farklılığı esasında iki ekol arasındaki meslek ve yöntem farklarından kaynaklanmaktadır. Bir hadisçi gözüyle

¹¹ Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebi'nin Hadis Metodu*, Ankara-1994, s. 66-72, 76-123, 133-170.

¹² eş-Şafî, İmam Muhammed b. İdris, *İhtilafu'l-Hadis*, tahkik, Muhammed Ahmed Abdulaziz, Beyrut-1986, s. 11-40, 91-102, 127-130; *Cimau'l-İlm*, tahkik, Muhammed Ahmed Abdulaziz, Beyrut-1984, s. 12-20, 25-29, 35-89.

¹³ ez-Zerkeşi, Bedruddin (ö. 794/1392) Hz. Aişe'nin Sahabeğe Yönelttiği Eleştiriler (*el-İcabe*), hazırlayan, Bünyamin Erul, Ankara-2000, s. 69-85, 87-121, 123-133; Aşık, Nevzat, Sahabe ve Hadis Rivayeti, İzmir-1981, s. 235-254; Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara-1999, s. 196-215, 287-370.

¹⁴ eş-Şafî, *el-Umm*, neşr, Zühri en-Neccar, Kahire-1961, I/104, 130, V/41, VII/197; *er-Risale*, s. 72; *İhtilaf*, s. 127-128.

bakıldığında meslekleri gereği hadisçilerin, isnad zikrindeki titizlikleri ve kullanılan isnadların düzenliliği konusunda, dönemlerindeki birçok fakihten çok daha iyi durumda oldukları söylenebilir.

Esasında İslami ilimlerin başlangıç dönemlerinde sonraki dönemlerde olduğu gibi, teknik anlamda ilimler sınıflamasından, bununla paralel ulema sınıflarından bahsetmek pek mümkün değildir. Fakat yine de belli temel İslami bilimlerle iştilal etmekle şöhret bulmuş alimler mevcuttur ve bilimsel çalışma alanlarının ilk ve önde gelenlerinden biri de fıkıh alanıdır. Buna bağlı olarak hadis tetkiklerinin başlamasında, hadis ilimlerinin ve hadis ıstılahlarının doğuş ve gelişiminde, hangi ekolden olursa olsun, müctehit fakihlerin şahsi çaba ve icthatlarının özel olarak, fikhî icthat çabalarının da genel olarak önemi büyüktür. Bu çabalar, hadis tetkiklerinin motor gücü ve dinamizminin kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda rivayetle meşgul olanları dirayete teşvik etmekle de hadis ilminin gelişmesine büyük katkılar yapmıştır.

2. HADİSİN SAHİHİNİ TESPİT PROBLEMİ VEYA HADİSTE İCTİHAT

İslam kültürünün tarihi süreci içerisinde Kur'an'dan farklı konumuyla hadisler, üzerlerinde yürütülen araştırma, inceleme ve değerlendirmeler, uygulanan tespit metodolojileri bakımından büyük bir ilgi odağı olmuştur. Günümüzde ülkemizde dahil İslam dünyasındaki en hararetli fikri ve bilimsel tartışmaların mühim bir kısmının hadisler etrafında dönüyor oluşu veya sorunun doğrudan hadislerden kaynaklanıyor olması, hadislere ilginin sona ermediğini göstermektedir. Hadisler, sünnete kaynaklık etmesi nedeniyle bu ilgiye mazhar olmuş ve dini bir delil olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamberin mirası yaşamaya devam ettiği sürece de hadis ilgi merkezi olma özelliğini korumaya devam edecektir.

Hadislere olan alaka farklı asırlarda farklı seyirler izlemekle birlikte temelde iki ana çizgide gelişmiştir. Birbiriyle içli dışlı olan, hadislerin güvenilirliği ve kullanıma elverişliliğini tespitinde biri diğerine bağımlı olan bu iki ana çizgi tespit ve tahlil olarak isimlendirilebilir. İşin tabiatı gereği tespit tahlilden önce gelmelidir ve öyle de olmuştur. Çünkü sabit ve güvenilir olmayan bir esas üzerine fikir veya yorumun bina edilemeyeceği açıktır.

Hadis tarihinde tespitten kasıt, hadislerin veya daha genel bir deyimle rivayetlerin kaynağına izafesinin araştırılması ve tespitidir. Böyle bir nispet tespit edildiğinde, bağlantının geliş yolları şekilleri, nakledenleri ve güvenilirlik derecesinin belirlenmesi işlemleri de tespit çalışmalarının kapsamında yer almaktadır. Hadis usulü açısından tespit kategorisinde değerlendirebilecek daha bir çok araştırma konuları bulunmaktadır ki bunların hepsini zikretmek konumuz haricidir.

Hadislerin sübutunu ve güvenilirlik derecesini tespit çalışmaları hadis ilminin gayesini ve temelini oluşturmaktadır. Buna binaen hicri ilk asırlardaki hadis faaliyetlerinin tamamına yakın kısmının tespit çabalarından oluştuğu söylenebilir. Bu dönemlerde rivayetlerin varyantlarının tespiti, ravilerinin birbirleriyle diyaloglarının belirlenmesi, bu ravilerin halleri ve rivayetteki yeterlilikleri üzerinde derinlemesine araştırmalar yapılarak oldukça erken tarihten itibaren külliyetli miktarda kitap ve benzeri yazılı dokümanlar oluşturulmuştur.

Sahabe ve ilk tabiiler döneminde hadis terimi yerine, anlamı daha genel ve daha kapsamlı olan sünnet kavramı yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Sözlü nakiller de bulunmakla birlikte, sünneti fiili ve tatbiki olarak nakletmek sahabe arasında daha yaygın yöntemdi. Nitekim sahabeden bazıları bu yöntemi Kur'an öğrenimi ve tatbiki için de uygulamaktaydı. Sünneti algılama, sünneti bilme ve bu bilgiyi nakil konusunda sahabenin farklı seviye ve durumda buldukları da

malumdur. Onların sünneti algılamadaki farklı duruşları sonraki dönemler için çığır açıcı ve ekol oluşturuca karakteri muhtevdir. Fakat aradan zaman geçmesi ve buna bağılı olarak sünnetin kaynağından uzaklaşılması, Hz. Peygamberi görmeyen müslüman yeni neslin talepleri doğrultusunda onlara Hz. Peygamberi ve sünnetini anlatma zarureti, buna ilaveten dini, siyasi, sosyal ve daha başka birçok neden hicri ikinci asırdan itibaren sünnet, yoğun bir şekilde rivayetin malzemesi haline gelmiştir.

Sünnetin rivayet malzemesi haline dönüşmesi, ravileri, ravilerin yer aldığı isnadı ve teknik hadisçiliğin başladığı dönemlerde ise rivayet yöntemleri ve adabını gündeme getirmiştir. Kaynaktan uzaklaşılmasıyla ravileri ve varyantları fazlalaşan rivayetleri kontrol edebilme endişe ve çabaları bu işleri meslek edinmiş özel bir sınıfın, yani hadisçilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hadiste içtihat faaliyetinin yoğun olarak yürütüldüğü hadis tarihinin bu dönemlerinin bir benzeri de fıkıh tarihinde yaklaşık aynı zaman dilimleri içerisinde yaşanmıştır. Esasen hadisin bu dönemlerdeki faaliyetlerin ateşleyicisinin fıkhıta yaşanan fikri dinamizm olduğunu ifade etmiştik. Fıkıh ve hadisi ortak noktada birleştiren dinamizm hadisin fıkhın ana kaynaklarından olmasıdır. Fakihler, tabii olarak kullanmak istedikleri veri ve temellerin sağlam olmasını arzuluyor bunu yerine getirmeye çalışıyordu. Ferdi çabalarının yeterli olamadığı durumlarda etrafındaki alimlerden hadislerle meşgul olanları, ayırım işini yapmaları ve somut neticeleri kendilerine sunmaları için zorluyorlardı. İmam eş-Şafiî'nin talebesi Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241) "Siz sahih hadisleri daha iyi bilirsiniz size göre sahih olanları bana haber veriniz de onları fıkhımda esas olarak alıp kullanayım"¹⁵ demiş olması bu durumun bir göstergesi olarak zikredilebilir. Doğrusu ilk dönemlerden beri hadislerden istifade için ferdi çabaların yanında kolektif çalışmaların yapıldığını söylemek de mümkündür. İmam eş-Şafiî'nin kullandığı rivayetlerin güvenilir olduğunu ifade için sıklıkla "Bu rivayet hadis ilminde ehil olanlara göre sabittir"¹⁶ demesi fakihlerin hadis bilginlerinin görüşlerine ve uzmanlıklarına saygı duyup kabul ettiklerinin bir ifadesi olarak görülebilir.

Hadisin sahihine ulaşmak için gerçekleştirilen bilimsel çabalar hadis istilasında umumiyetle dirayetu'l-hadis olarak isimlendirilmiştir. Her ne kadar bu isimlendirme çok sonralara ait ise de ismin içeriğini oluşturan çalışmaların ilk asırlardan itibaren başladığı bilinmektedir. Hatta hadis tenkit faaliyetlerinin sahabe döneminde başladığı da söylenebilir. Çünkü tenkitçi ve araştırmacı zihniyet Kur'an'ın öğütlediği yoldur¹⁷ ve islami düşünce sisteminin temelini oluşturmaktadır.¹⁸

Dirayet ve hadis kelimelerinin bileşiminden oluşan bu terkip yerine önceden va'yu'l-hadis,¹⁹ ulumu'l-hadis, mustalahu'l-hadis, el-cerh ve't-tadil ve benzeri isimler kullanılmaktaydı. Her ne kadar hadis ilmi rivayet ve dirayet olmak üzere iki kısma

¹⁵ Bu ve benzeri rivayetlerin kaynakları ve yorumu için bakınız: Güler, Zekeriya, Zahirî Muhaddislerle Hanefî Fakihler Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri, Ankara-1997, s. 196-199; Nazlıgöl, age. s. 37.

¹⁶ eş-Şafiî, *el-Umm*, I/65, II/17, II/116, II/190-191, IV/73, V/173.

¹⁷ 17. İsrâ 36, 49. Hucurat 6

¹⁸ Hatiboğlu, M. Said, *Hz. Peygamberin Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi İctimai Hadislerle Hadis Münasebeti*, Baılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, s. iv-v, 69-70; Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul-1997, s. 16-24; Karacabey, Salih, *Hadis Tenkidî*, İstanbul-2001, s. 13, 138-9.

¹⁹ Mesela ilk hadis usulü müelliflerinden olan ve eseri günümüze kadar ulaşabilmiş olan er-Ramehurmuzî (260-360) kitabını "*el-Muhaddisu'l-Fasıl beyne'r-Ravi ve'l-Vâî*" olarak isimlendirmiştir.

ayrılmaktaysa da, dirayetsiz rivayet pek hoş karşılanmadığından²⁰ zamanla dirayet, hem rivayeti hem de onun tenkid ve tahlilini kapsayacak şekilde algılanmaya başlanmıştır. Nitekim dirayet tanımları kavramın rivayeti kapsadığını da gösterir. Tanımlayanlara ve tanımların yapıldığı zamanlara göre dirayetu'l-hadis'in tanımında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu kavramlar temelimiz olduğundan üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Hadisle ilgili olarak ele alınan dirayet kavramının tanımında aralarında bazı küçük farklılıklar bulunmakla birlikte ana çizgileri itibarıyla iki temel yöneliş bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre rivayet, Hz. Peygambere, sahabeye veya tabiine izafe edilen söz, fiil, takrir, tavsif ve ahlakla ilgili hadislerin naklidir. Dirayet ise rivayetin hakikatini, şartlarını, çeşitlerini, ahkâmını, ravilerin hallerini ve şartlarını, rivayet olunan şeylerin sıfatlarını, manalarını keşfetmeyi konu edinen bilimdir. Bu yöneliş dirayet için ulumu'l-hadis veya mustalahu'l-hadis tanımının aynısını benimseyenlerin yöneliştir ki günümüz hadis çalışmalarının birçoğunda da dirayetin bu yöneliş doğrultusunda tanımlandığını söyleyebiliriz.²¹ Gerçekte bu tanımda rivayet, dirayetin içerisinde mevcuttur ve bu nedenle ayırım görünüştedir. İkinci yönelişte yukarıda verilen dirayet tanımı rivayet olarak nitelenirken dirayet, hadisin veya rivayetin muhtevi bulunduğu anlam, ahkâm ve benzeri metinle ilgili hususlara tahsis olunmaktadır. Nitekim Taşköprizade'nin (900-969) ilimlerin tasnifini yaptığı çalışmasında verdiği tanım şöyledir: "Dirayetu'l-hadis, hadisin lafızlarından anlaşılan manayı ve o lafızlardan maksadın ne olduğunu, Arap dilinin kurallarına, İslam hukukunun genel esaslarına ve Hz. Peygamberin hallerine uygun olarak araştıran ilimdir." Taşköprizade tanımını yaptıktan sonra bu ilmin konusunu ve gayesini de tanım doğrultusunda belirlemektedir.²² Dirayetin bu tanımının, yukarıda verilen tanıma hadis fıkının katılmasıyla şekillendiğini söyleyebiliriz.²³

Bunlardan birinci yöneliş, hadis rivayetinin ve hadis ilimlerinin mesleki ve teknik yönlerini tanıma yansıtmaktadır. İkinci yöneliş ise daha çok hadis-fıkıh diyalogunu, fıkın hadise ve hadisçilere katkılarını yansıtmaktadır. İlk hadis usulü eserlerinden el-Muhaddisu'l-Fasıl'da da dirayet fıkıh ağırlıklı bir kavram olarak verilmesine rağmen teknik hadisçiliğin doğması ve gelişmesiyle bu kavram anlam daralmasına uğramış ve sırf hadisçi mesleğini ifade eder hale gelmiştir. Her iki yönelişin tanımları, kendi konularından doğru kabul edilse bile bunların hadis ilminin tarihsel gelişimini ve kazanımlarını ifade etme bakımından yeterli olmadığı ileri sürülebilir. Günümüz çalışmalarında dirayet için her iki yönelişi de ifade eden yeni tanımlar ortaya konmaktadır. Sözelimi bu tanımlardan biri şöyledir: "Dirayet, sened ve metnin hallerini bildiren kurallar bilgisidir. Bu kurullarla rivayetlerin makbul ve merdudu bilinir, hadislerdeki maksatların ne olduğuna ulaşılır." Bu tanımın bir başka ifadesi şöyledir: "Dirayetu'r-rivaye, sened ve metnin hallerini bildiren kurulların hadislerin senedlerine ve metinlerine, bu rivayetlerden makbul olanı ile merdud olanını tanıyabilmek ve bunlardan fıkhi hükümleri istinbat etmek için uygulanmasıdır."²⁴

Dirayetu'l-hadis'in eski ve yeni tanımlarından hareketle hadiste üç çeşit içti-

²⁰ er-Ramehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fasıl*, tahkik, Muhammed Accac el-Hatib, Beyrut-1984, s. 238-250

²¹ Çakan, İsmail Lütfi, *Dirayetu'l-Hadis*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul-1994 IX/366-367.

²² Taşköprizade, Ahmed b. Mustafa, *Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyade*, tahkik Kamil Kamil Bekri ve Abdulvahhab Ebu'n-Nur, Kahire-ty, Matbaatu'l-İstiklal, II/128-129.

²³ Dirayet, rivayet ve benzeri terimlerin tanımları ve yorumları için bakınız: Güler, Zekeriya, *Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirayet Bütünlüğü*, İLAM Araştırma Dergisi, I,2, İstanbul-1997, 113-131

²⁴ Bukai, Ali Nayif, *el-İctihad fi İlmi'l-Hadis ve Eseruhu fi'l-Fıkhi'l-İslami*, Beyrut-1998, s. 36-41.

hadın cereyan ettiği ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi rivayetin senedinde cereyan eden içtihat, ikincisi rivayetin metni ile ilgili içtihat, üçüncüsü de sened ve metin arasında müşterek olan içtihatdır. Sened alanında genel olarak ravilerin cerh ve tadili, rivayetin aidiyetini tespit, yani rivayetin kaynağındaki kapalılığın giderilmesi, bidatçı ravinin hadisteki durumu, hadisin isnadında bulunan irsal, inkıta, tedlis, rivayetin gerçekleştiriliş şekli, yöntemi, rivayet lafızları ve benzeri durumların rivayetin sıhhatine tesiri içtihadı konu olmuştur. Hadisler arasındaki ihtilaflar, tearuzlar, tenakuzlar ile bunları giderme yolları; hadisin nasih ve mensuhunu tespit, hadislerdeki garip kelimelerin, lafızların, içeriklerin, deyimlerin, muhtevi bulunduğu fikhî hükümlerin açıklanması ve benzeri problemler rivayetin metni alanındaki içtihatların konusu olmuştur. Bir rivayetin varyantları arasındaki farklar, güvenilir ravi veya ravilerin hadise ziyadeleri, hadisteki gizli illetler, sened ve metinlerdeki ızdırapların giderilmesi ve benzeri durumlar da rivayetin hem senedi hem de metnini ilgilendiren içtihat alanını oluşturmaktadır. Doğrusu bu konuların tafsilatına girmek çalışmamızın amaçlarını aşacaktır.²⁵ Hadiste içtihat alanları olarak kaydettiğimiz bütün bu konular esasında iki ana başlık altında toplanabilir. Bunlardan birini “usulî içtihad” veya “teknik içtihat”; diğerini de “muhteva içtihadı” veya “yorum içtihadı” olarak isimlendirebiliriz.

Hadiste içtihat tartışmalarının hadise usulüne yansıyan tarafı dirayetu'l-hadis'in verilen ilk tanımındaki anlayış üzerine kurulmuştur. Örneğin İbnu's-Salah'tan (h.577-643) izlediğimiz kadarıyla, sona erdiği iddia edilen hadise içtihadı bu kapsamla sınırlı gözükmektedir.

Zaten hadislerin veya daha genel bir ifadeyle nasların yorumunda sergilenen çaba ve içtihatların, hiçbir zaman ve hiçbir yerde sona ermeyeceği ve bu kapının hiç kapanmayacağı açıktır. Kabulü tartışmalı olmakla birlikte bu iddiada öz olarak, ravi ve senede dayalı veya diğer bir deyişle teknik anlamda hadise incelemeleri yapmanın, rivayetlerin sübutunu, sübut derecesini tespit etmenin ve bu yolla hadise hakkında bir sonuca varmanın imkanının kalmadığı ifade olunmuştur. Bu iddianın geçerliliğini tartışmadan önce, dile getirilişini ele almanın yararlı olacağını düşünüyüyoruz.

3. HADİSTE İÇTİHAT KAPISININ KAPANDIĞINA DAİR İBNU'S-SALAH'IN İDDİASI VE İTİRAZLAR

Fıkıhta içtihat kapısının kapandığına dair tartışmaların varlığı bilinmektedir. İctihat kapısının kapandığı kanaatine katılmayıp, içtihadın her zaman mümkün olduğuna ve hatta her dönemde dini yenileyecek müctehitlerin bulunmasının zaruri olduğuna inanan ve hatta kendisinin müctehid olduğunu açıkça söyleyen es-Suyuti (849-911) gibi alimler bulunmakla birlikte,²⁶ içtihadın sona erdiği iddiasında aşırı giderek mutlak icthad iddiasında bulunmayı çılgınlık olarak niteleyenler de vardır.²⁷ Lehinde veya aleyhindeki yazı ve yayınlarla içtihat tartışmaları günümüze kadar devam etmiştir.²⁸ Kur'an ve sünnet naslarının aktif hale getirildiği içtihat kurumunun işlerliğini yitirmesi veya azaltması sünnet naslarının kullanımına da olumsuz tesir etmiştir. Çünkü hadise yönelik fikhî kullanım ve talepler hadise

²⁵ Geniş bilgi için bakınız: Bukai, *el-İctihad*, s. 17-562

²⁶ es-Suyuti, Celaluddin, *Takriru'l-İstinad fi Tefsiri'l-İctihad*, tercüme Şükrü Özen, (*Mezheplerin Doğuşu ve İctihat Tartışmaları*' içerisinde) İstanbul-1987, s. 173-194

²⁷ Davud b. Süleyman el-Bağdadî, Şeyh Davud (1222-1299/1807-1881), *Eşseddu'l-Cihad fi İbtali Dava'l-İctihad*, tercüme Şükrü Özen, (*Mezheplerin Doğuşu ve İctihat Tartışmaları*' içerisinde) İstanbul-1987, s. 228-236

²⁸ İctihat kapısının kapanıp kapanmadığı konusundaki tartışmalar için bakınız: Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihat*, Ankara-1985, s. 183-192; Taştan, Osman, *İctihad Sorunu Üzerine Bir Literatür İncelemesi*, İslamiyat, Temmuz-Eylül-1998, s. 73-91.

metinlerinin derlenmesinin en başta gelen teşvikçisi ve motoru olduğu gibi, sahih ve kullanıma uygun metinlere ulaşma isteğinin de temel etkenlerinden birini oluşturmuştur.

Mutlak icthada serbestçe başvurmada yaşanan bu güçlükler yeni fıkhi yönelişlere neden olmuş, artık bu faaliyetler genellikle oluşan ve kabul gören belli mezheplerin içerisinde cereyan etmeye başlamıştır. Bu yönelişin etkileri eş zamanlı olarak hadiste de görülmüş ve bu doğrultuda mezhebî nitelikli hadis eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Sistematik ve birçok bakımdan yararlı olan bu eserleri, özgün çalışmalar olmaktan öte, mensubu olduğu fıkhi mezhep ve yönelişlerin hadisten delillerini derleyen çalışmalar olarak görmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.²⁹

Fıkıhta yaşanan içtihat aktivitesindeki bu duraksamanın benzeri bir durumun hadiste de yaklaşık aynı zamanlarda ortaya çıktığı görülmektedir. Diğer bir deyişle fikhî çabalar duraklayınca bu duraklama, fikhın canlandığı, verilerini kullanarak gelişmesine katkıda bulunduğu ve işlevsel hale getirdiği hadis ilmine de yansımıştır. Hadisteki içtihat çabaları da önce hız kesmiş sonra da fıkıhta olduğu gibi içtihat kapısının kapandığı iddiaları ortaya çıkmıştır.

Bir hadisin sahihliği veya zayıf oluşunu tespit, kullanıma elverişliliği ve sıhhat derecesini belirlemede izlenen yol ve yöntemleri fıkıhta olduğu gibi içtihat olarak adlandırmak mümkündür. Çünkü verilen hüküm içtihatla olduğu gibi sübjektiftir, isabeti veya doğruluğa yakınlık derecesi de hükmü veren alimin o konudaki araştırmasının derinliğine ve bilgi düzeyine bağlıdır.

Hadisin sahihine ulaşabilmek için başvuru pek çok yol ve yöntemin büyük ekseriyeti ravilerin nitelikleri ve rivayet usulleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Rivayet geleneğinin başladığı sahabe döneminin hemen takipçisi olan tabiiler döneminde başlayan ravi ve rivayet tetkikleri sonraki asırlarda da yoğunlaşarak devam etmiştir. Başlangıç dönemlerinde İslam beldelerinin muhtelif yerlerinde rivayetle iştiğal eden kişilerin sayılarının oldukça az olması ve bunların da genellikle birbirini tanıyor olması sebebiyle ravi ve rivayet edebiyatı doğmamıştı. Hicri birinci asrın sonlarından itibaren rivayete gittikçe artan yoğun bir ilginin belirmesi hadis rivayetini zamanının en etkili entelektüel ve bilimsel uğraşlarından biri haline getirmiştir.

Bu ilgiyle doğru orantılı olarak hadis rivayetiyle uğraşanların sayısı son derecede artmış, ravi isimlerinin yer aldığı isnad silsilesi uzamıştır. Sayısal artışa bağlı olarak ravilerin isim, künye ve sıfatlarını, hadis rivayetindeki durumları ve yetkinliklerini, hadis ilmi açısından birbirleriyle olan rivayet alışverişlerini hafızayla takip etme imkanı kalmadığından raviler hakkındaki bilgiler yazıya dökülmüş, yazılı malzemenin kitaplarda bir araya getirilmesiyle de ravi edebiyatı vücut bulmuştur. Hicri beşinci asrın başlarına kadarki zaman diliminde raviler hakkında yapılan detaylı çalışmaların sonuçlarını muhtevî tabakat kitapları, hadis literatürünün büyük kısmını oluşturmaktadır.

Raviler ve isnadların araştırılması üzerinde ilk asırlarda yapılan çalışmaların yoğunluğunun, sonraki dönemlerin bazı hadisçilerinde büyük takdir, hayranlık ve erişilemezlik duygusu uyandırmış olduğu düşünülebilir. Önceki çalışmaların aşılamayacağı ve hatta bunların derecesine ulaşmanın bile mümkün olamayacağı duygusunun taklit ruhuna kapı açması doğal bir sonuçtur. Bu tarz bir düşünce ile hadisler hakkında yeni ve orijinal çalışmalar yapmanın ve metodolojik içtihatlar üretmenin mümkün olamadığı tarihen sabit olmuştur.

²⁹ Bu türden çalışmalara genel olarak müctehit imamlar adına derlenen müsnedler örnek verilebilir. İmam Ebu Hanife ve İmam eş-Şafii gibi fakihlere nispet edilen bu müsnedler bizzat zikredilen şahıslar tarafından yazılmamış, onların görüş ve içtihatlarının gerekçesi olarak kullandıkları hadis ve rivayetlerin talebeleri tarafından derlenmesiyle oluşturulmuştur.

Hadiste öncekileri taklitte yetinmek gerektiği kanaatini dile getiren alimlerden birinin hadis usulüne dair meşhur bir eserin müellifi olması iddianın daha da tesirli hale gelmesine neden olmuştur. Bu hadisçi Ebu Amr Takiyyuddin Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezurî (643/1245) veya meşhur adıyla İbnu's-Salah'tır. Esasında felsefe, mantık gibi akli ilimlere aşırı derecede karşı oluşu ve bunlarla uğraşmayı sapıklık olarak nitelemesi, bu yönde fetvalar vermesi,³⁰ fikhî içtihadın sona erdiğine dair kanaatlerin yaygınlaştığı bir dönemde yaşaması, akli bir faaliyet olan içtihadı karşı çıkmasının alt yapısını oluşturmaktadır. Bu sebeple onun, uzmanlık alanı olan hadisteki içtihadı da fikhî içtihat gibi sonlandıran ifadesini doğal karşılamak gerekir.

İbnu's-Salah ulumu'l-hadis'inde "sahih hadis" konusunu anlattıktan sonra, bu konudaki yararlı bazı mülahazalarını yazarken bir hadisin sıhhatine hükmetme konusunda yapılacak her şeyin selef tarafından yapıldığını, artık bu konuda söylenecek söz ve yapılacak çalışma kalmadığını, bize düşenin ancak bunlardan istifade olduğunu şu şekilde ifade etmektedir : "Hadis cüzlerinden birinde veya başka bir eserde isnadı sahih bir hadise rastladığımızda bu hadisi iki sahih kitabından birinde bulamazsak veya güvenilir ve meşhur hadis imamlarından birinin eserinde bu hadisin sahihliğine dair bir açıklamaya da ulaşamamışsak biz bu hadise sahih hükmü verme cesareti gösteremeyiz."³¹

İbareden anlaşıldığına göre İbnu's-Salah'ın görünüşte isnadı sahih olan bir rivayete sahih hükmü verememesinin ve rivayeti kabuldeki cesaretsizliğinin gerekçelerini şu şekilde söyler: "Bu zamanlarda sırf isnaddan hareketle bir hadisin sahih olduğunu anlamak ve sıhhatine hükmetmek artık imkansız denecek kadar zorlaşmıştır. Çünkü hadisi bulduğumuz böyle bir eserdeki rivayetin isnadında yer alan raviler arasında eserin müellifine göre rivayetine itimat olunabilecek raviler bulunabilir. Gerçekte bu raviler sahihlik için gerekli olan hıfz, zabt ve itkan bakımından incelenecek olsalar onların bu özelliklere sahip olmadıkları görülür."³²

Onun sıhhati meçhul rivayetler için tavsiyesi şöyledir "Bu durumda sahih ve hasen hadisi bilmenin yolu hadis imamlarının meşhur ve mutemed eserlerine başvurmaktır. Bu eserler iyi bilindiği ve çok meşhur oldukları için değiştirilme ve tahrif gibi olumsuz durumlardan korunmuşlardır."³³

İbnu's-Salah, sahih hadiste olduğu gibi, önceki hadis alimlerince zayıflığına hükmedilmeyen bir hadisin isnadından hareketle zayıflığına da hükmedilemeyeceği, bu konularda dayanılacak tek kaynağın öncekilerin hükümleri olduğunu ileri sürer.³⁴ Bu durumda, doğal olarak bir ravi hakkında verilecek hükümde de öncekileri taklitten başka yol yoktur. Fakat ilginçtir ki, İbnu's-Salah ravilerin cerh ve tadilinde öncekiler tarafından verilen muarazalı hükümler arasında seçim yapılabileceğini mümkün görerek sonraki alimlere de bir tercih imkanı tanımıştır. Fakat hüküm yine hadis ilminde şöhret bulmuş olanların görüşlerini tercih suretiyle yapılmalıdır.³⁵

Her ne kadar İbnu's-Salah bu görüşü ileri sürse de onun talebesi olan Yahya b. Şeref en-Nevevî (643-676) başta olmak üzere sonraki bazı alimler onun bu kanaatine katılmamıştır. Nitekim en-Nevevi : "Şeyh Takiyyuddin İbnu's-Salah 'Bu

³⁰ İbnu's-Salah, *Fetava ve Mesailu İbnu's-Salah*, tahkik, Abdulmuti Emin Kalacı, Beyrut-1986, I, 208-211

³¹ İbnu's-Salah, *Ulumu'l-Hadis*, tahkik ve şerh, Nureddin Itr, Dımişk-1984, s. 16-17

³² İbnu's-Salah, *Ulumu'l-Hadis*, s. 17

³³ İbnu's-Salah, *Ulumu'l-Hadis*, s. 17, 29

³⁴ İbnu's-Salah, *Ulumu'l-Hadis*, s. 102-103

³⁵ İbnu's-Salah, *Ulumu'l-Hadis*, s. 104-110

zamanlarda önceki güvenilir bir hafızın sahihtir demediği sahih isnadlı bir hadis bulunduğunda bu zamanın insanların ehliyeti yetersiz olduğundan o hadise sahih hükmü verilemez.’ derse de bence araştırma ehliyetine sahip ve bilgisi sağlam olanlar için bu mümkündür. (والأظهر عندي حوازه لمن تمكن وقويت معرفته).³⁶ diyerek itirazını dile getirmektedir. Rical ilmine ve hadis metinlerinin anlaşılmasına dair bir çok eser yazmış olan, kanaatimce hicri 9. asrın müçtehit hadisçilerinden sayılması gereken İbn Hacer el-Askalanî (773-852) de İbnu’s-Salah’ın kanaatine katılmayıp ciddi şekilde eleştirenlerdendir.

Celaluddin es-Suyutî, konuya dair “et-Tenkih li Mes’ele’t-Tashih” isimli müstakil bir risale yazmış,³⁷ ayrıca bu husustaki kanaatlerini en-Nevevî’nin et-Takrib’ine yazdığı şerhinde de dile getirmiştir ki görüşlerinin özü şudur: “Önceki alimler tarafından hakkında sıhhat hükmü verilmemiş rivayetlerin sahih lizatıhi olduğuna hükmedilemez fakat rivayetin farklı varyantlarından hareketle onun sahih liğayrihi olduğuna hükmedilebilir.”³⁸ es-Suyuti taraflar arasında orta yolu bulmaya çalışmışa da ifadeleri zımnen İbnu’s-Salah’ı desteklemektedir. Onun bu husustaki düşüncelerinin çok tutarlı olmadığı kabul edilmemektedir.³⁹

Gerek o dönemde gerekse sonraki dönemlerde bazı itirazların bulunmasına rağmen⁴⁰ İbnu’s-Salah’ın iddiasının İslam dünyasının çoğunluğu tarafından fiilen ve zımnen kabul edildiği görülmektedir.⁴¹ Nitekim hadis içtihadının sona erdiği kanaatinin genel kabul gördüğü İbnu’s-Salah sonrasında yazılan hadis usulü eserlerinden anlaşılmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla ondan sonra orijinal bir usul yazılmamış, yazılanların çoğu onun eseri üzerine yapılan çalışmalardan oluşmuştur.

İbnu’s-Salah’ın kanaatinin paylaşıldığının bir başka örneğini ondan yaklaşık iki asır sonra vefat etmiş olan İbn Haldun’da (808/1406) görmekteyiz. Kâğıt ve yazıyla yapılan zapt ve tashih işinin ilimlerin temeli ve dayanağı olduğunu, metinler zapt ve tashih edilmedikçe bunların doğruluğunun ispat edilemeyeceğini, rivayetlerinin de bu süreçten geçerek kitaplaştığını ifade ettikten sonra İbnu’s-Salah’ın görüşleriyle paralellik arzeden görüşlerini şöyle dile getirir: “Bilginler Tanrı Elçisinin hadislerini, imamların fikir ve sözlerini rivayet yolu ile bu usule göre zapt ve tashih ettiklerinden bu alanda yeni baştan tashih ve zapt etmek üzere çalışmak faydasız sayıldı ve artık hadis ilmi bu yapılanların rivayetine, önceden yazılmış temel kitapların tashihine münhasır kaldı.”⁴² Müslüman dünyada cari olan ilimlere dair geniş bilgiler veren İbn Haldun, kendi zamanında hadis ilimlerinin önemini yitirmesi, sönükleşmesi ve durgunlaşmasından olsa gerek eserinde hadis ilimlerine az bir kısım ayırmakla yetinmiştir. Bu kısımda klasik hadis araştırmalarının gereksizliğini şöyle ifade etmektedir : “Bilesin ki o dönemde hadisler sahih, hasen, zayıf, muallal ve diğer isimlerle ayrıştırılmıştır. Hadis imamları ve bu ilmin ileri gelen alimleri gerekli tanımlamaları yapmış ve her şeyi yerli yerine koymuştur. Artık önceden tashih edilmiş olanın yeniden tashihinin de anlamı yoktur. Hadis imamları hadisleri senedleri ve varyantlarıyla birlikte bilirler, bir hadis orijinal sened ve

³⁶ en-Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, *et-Takrib*, Halep-ty, Mektebetu’l-Halbunî, s. 4.

³⁷ İtr, Nurettin, *Menhecun-Nakd fi Ulumi’l-Hadis*, Dımaşk-1981, s. 282.

³⁸ es-Suyutî, Celaluddin, *Tedribu’r-Ravi fi Şerhi Takribi’n-Nevevî*, Beyrut-1985, I/115-119.

³⁹ el-Lahham, Bedi Seyyid, *el-İmamu’l-Hafız Celaluddin es-Suyutî ve Cuhuduhu fi’l-Hadis ve Ulumihi*, Dımaşk-1994, s. 460-464

⁴⁰ İbnu’s-Salah’ın bu konudaki fikirlerinin ve ona yapılan itirazların detayı için bakınız: Bağcı, H. Musa, *Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu*, İslamın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu-2001, Ankara-2003, s.541-573

⁴¹ Kırbasoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara-2002, s. 44.

⁴² İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Beyrut-ty, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, s. 421-422.

varyantı dışında başka bir senetle rivayet edilecek olsa bunun değiştirilmiş olduğunu hemen anlarlardı. Örneğin Muhammed b. İsmail el-Buhari Bağdat'a geldiğinde oradaki hadisçiler imtihan için senedleri karıştırılmış rivayetleri ona sormuşlar, o da sorulan her bir hadise bilmiyorum diye cevap verdikten sonra bunların orijinal halini soranlara iade etmiş, böylece soranlar onun bilginliğini ikrar etmişlerdir."⁴³

Hadis ilimlerindeki durgunluk dokuzuncu hicri asırdan itibaren yerini gerilemeye bırakmış bu durum 13/19. asrın sonlarına kadar devam etmiştir.⁴⁴ İbnu's-Salah sonrasında bazı müelliflerce hadis ricaline dair hacimli derlemeler ve eserler telif edilmiş olmakla birlikte bu bilgi birikiminin hadis metinlerine yeterince yansıdığı söylenemez. Örneğin rical ve tarih konusunda en mütebahhir kişilerden biri olan ez-Zehebî'nin (748/1347) hadis metinlerini derlemeye, tahlile ve tenkide yönelik çalışmaları oldukça azdır. Kısaca İbnu's-Salah sonrasında, önceki alimlerin yaptığı gibi, rical bilgilerini metne yansıtan, dirayet ve içtihadı dayalı olarak derlenmiş hadis metinlerini muhtevi orijinal eserlerin meydana getirilemediğini söylemek mübalağa olmayacaktır. Bu dönemde hadis faaliyetleri genelde bazı meşhur hadis kitapları üzerine farklı çalışmalar yapılarak veya şerhler yazılarak sürdürülmüştür.

Hadiste öncekilerin aşılamazlığı düşüncesi Osmanlı coğrafyasında da hâkim kanaattir. Bu düşüncenin fikhî içtihat kapısının kapandığı tezini destekleyen resmi görüşe paralel olarak 20. asrın başlarına kadar devam ettiği görülür. Örneğin Sultan Abdulhamid'e ithaf edilen bir eserde hadisteki içtihat kapısının kapandığı kanaati ifade edilmekte, bu durum sona erdiği iddia olunan fikhî içtihat ile ilişkilendirilmektedir. Her iki bilim dalının da olgunluğun zirvesine ulaştığı ve ikisinde de artık yapılacak başkaca bir şey kalmadığı, üstelik içtihat edebilecek iktidarda kimselerin de bulunmadığı ifade edilerek bu yönelişin doğruluğu savunulmaktadır.⁴⁵

4. İBNU'S-SALAH'IN GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BAZI MÜLAHAZALAR

Hadiste içtihat kapısının kapandığını ifade eden İbnu's-Salah'ın kanaatlerinde haklı olduğu yönler bulunduğu gibi, görüşlerinin tasvip olunamayacak yönleri de bulunmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki hadiste içtihat kapısının kapandığı düşüncesi İbnu's-Salah ile birlikte ortaya çıkmış bir durum değildir. Aksine hadiste telif asrı olan üçüncü ve dördüncü hicri asırlardan sonra hadis ilimleri ve hadis araştırmaları zaman içerisinde önce hız kesip duraklamış, sonra da tehzib, taklit ve tekrardan ibaret çalışmalarla yetinilmiştir. Nitekim Kütüb-i Sitte asrından sonra yazılan birçok hadis kitabında ihtisar amacıyla senedler terkedilmiş, ravi sahabînin adının zikredilmesi veya rivayetin ait olduğu kaynağın adının yazılmasıyla yetinilmiştir. İbnu's-Salah artık hadiste içtihat yapılmadığı vakıasını görerek durumu açık bir şekilde dile getirme cesaretini göstermiştir. Zaten sonrasında bazı itirazlara rağmen bu düşüncenin fiili kabulü onun haklılığını ispat etmiştir.

Hadis alanındaki durgunluk ve nitelik düşüklüğü nedenlerinden birinin fikhî alanındaki duraklama olduğu düşünülebilir. Sonraki dönemlerde hadis içtihadının yapılamayacağı düşüncesi fıkhî durumun hadise yansıması olarak değerlendirilebilir.

⁴³ İbn Haldun, age. s. 443-444

⁴⁴Ebu Zehv, Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, Beyrut-1984, s. 440; Itr, Nureddin, *Menhec*, s. 68-69

⁴⁵ Hüseyin Cisirî Efendi, *Risale-i Hamidiyye*, tercüme Manastırlı İsmail Hakkı, sadeleştirme Ahmet Gül, İstanbul- ty, Bahar Yayınları s. 7, 429-441

Kullanılacak veya kendisiyle amel edilecek hadislerin iyi seçilmesi, kimliği ve niteliği belirsiz, ehliyeti maruf olmayan kişi ve kaynaklardan hadis alınmaması hadisçilerin öteden beri üzerinde titizlikle durdukları önemli bir ilkedir. İbnu's-Salah'ın ifadeleri bu titizliğe riayet açısından doğrudur. Nitekim günümüzde de hadis kitabı olmayan, bilimsel titizliğe riayet edilmeden yazılan niteliksiz bazı eserlerden alınıp kullanılan rivayetlere tesadüf edilmektedir. Rivayetin gerçekliğini incelemeksizin kabul eden, Hz. Peygambere nispet etmekten sakınmayıp böyle rivayetleri hadis diye rahatlıkla kullanan insanlar az değildir. Hâlbuki bir rivayeti Hz. Peygambere nispet ederken gerekli titizliğin gösterilmesi, hadis diliyle tesebbüt bizzat peygamberimizin emridir.

Hadis ilimlerine dair birkaç kitap okuyan, hadis metinlerini ve ricalini birazcık inceleyen herkesin hadisçi olamayacağı açıktır. Hadis biliminin inceliklerinden gafil olmakla birlikte kendini zamanının Buharî'si, hatta ondan da üstün bir hadis alimi gibi gören ve hadis müçtehitliği taslayan insanların ortaya çıkarak hadis içtihadı yapmaya kalkıştıkları da görülmektedir. Taşköprizade'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre⁴⁶ deve iğne deliğinden geçmedikçe hadisçi olamayacak, hatta hadisçiliğin ilk basamağına bile erişememiş olan yetersiz iddiacılar her dönemde bulunabilmektedir. Hadis ilimlerinde ehil ve uzman olmayanların hadis içtihatlarının değersizliği ve geçersizliği konusunda İbnu's-Salah'ın kanaatine katılmamak mümkün değildir.

İbnu's-Salah'ın ifade ettiği bu durum kanaatimce sahihliği konusunda önceden araştırma yapılmamış ve hüküm verilmemiş hadis istlahındaki ifadesiyle garip, ferd ve benzeri isimlerle nitelenen rivayetlerin sıhhat durumunu tespitte geçerli olmalıdır. Başka şahidi ve mutabii olmayan, farklı varyantlarına ulaşamayan ve hakkında etraflı bir araştırma yapma yollarının bulunmadığı bu tür rivayetlerin sahihliğine hükmetmek pek de mümkün olmayabilir. Çünkü bir hadisin sıhhatine hüküm sadece sened ve rical araştırmasıyla sınırlı olmayan çok yönlü bir meseledir.

Bir rivayetin sened ve metni hakkında kaynaklara dayalı araştırmalar yapılabiliyorsa, yapılan araştırmalar sonucu o rivayet hakkında öncekilerden farklı yeni hükümlere ve sonuçlara varmak mümkün olabilir. Bu durumda bir rivayetin sıhhatini tespit hususundaki başarının derecesi ulaşılabilen kaynaklarla doğru orantılı olacaktır. Ricale ve metne ait kaynaklardan hareketle rivayetin sıhhatini araştırma hususunda, hadis ricaline ait literatürün henüz oluşmadığı ilk iki asır hariç tutulduğunda, önceki ve sonraki araştırmacılar eşit şansa sahiptirler. Örneğin önceki hadis alimlerinden sayılan ve İbnu's-Salah'a göre hadis tashihi hususunda görüşlerine itimat edilebilecek konumda olan el-Hakim en-Neysaburi (405/1014), Ebu Bekr el-Beyhakî (458/1066) ile İbnu's-Salah'tan sonraki dönemlerde yaşayan İbn Teymiye (728/1328), ez-Zehabî (748/1347), İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) gibi hadisçi alimlerin her biri birinci veya ikinci hicrî asırlarda yaşamış raviler hakkındaki bilgiye yazılı kaynaklarla ve kitabi bilgilerle ulaşmaktadırlar. Bu nedenle incelenen ravi veya rivayet hakkında kanaat oluşturmakta bu alimlerden hiç biri diğerinden daha şanslı değildir. Hatta kitap kültürünün arttığı ve kütüphanelerin zenginleştiği dönemlerde yaşamalarına, buldukları kültürel çevrenin zenginliğine ve hatta bilimsel araştırma vasıta ve yöntemlerinin gelişmişliğine göre sonraki alimler bilgiye ulaşmakta ve ulaşılan bilgiyi değerlendirmede öncekilerden daha şanslı durumda bile olabilirler. Esas başarı ve isabetlilik kişinin hadis ilmindeki bilgi seviyesine, kültürel derinliğine ve ulaştığı kaynakları değerlendirebilmedeki kabiliyetine ve ortaya koyduğu sonuçlara göre değerlendirilmelidir.

⁴⁶ Taşköprizade, age, II/129

Bir hadisin sıhhatine karar verme konusunda İbnu's-Salah'ın öneri ve ifadelerinin bazı kapalı yönlerinin olduğu ve hadisi tashih hususunda öncekilerin görüşüne itimadın veya onları taklit ederek araştırmayı terk etmenin mahzurları da bulunmaktadır:

İbnu's-Salah hadisin sıhhatini tespititte öncelikle Sahihayn'ı zikreder. Fakat ona göre hadisin sahihine ulaşmak için eserlerine başvurulması gereken güvenilir ve meşhur hadis imamlarının kimler olduğu açık değildir. Bu imamlar ondan önce yaşamış ve hadiste isim yapmış ve eser vermiş tüm imamlar mıdır, yoksa belli bazı hadisçiler midir? Ölçü alınan meşhurluğun mahiyeti ve boyutları da belli değildir. Bu meşhurluk ravi tenkidıyla ulaşılan şöhret midir? Veya hadisin sahihine seçmede gösterilen titizlik şöhreti midir? Ya da eserin sonrakiler tarafından kabul derecesi ve şöhreti midir? İbnu's-Salah'tan önce yaşamış, hem kendi hem de eseri meşhur olmuş örneğin el-Hakim en-Neysabûrî (ö. 405 h.) gibi bazı alimlerin tüm tashihlerine güvenilmediği ve hükümlerinin azımsanmayacak bir kısmının tenkide uğradığı bilinmektedir. Böyle bir hadisçinin tenkide uğramış hükümlerine ve tashihlerine de itibar edilecek midir?

Belli bazı hadis kitaplarına karşı İbnu's-Salah öncesi ilim çevrelerinde genel kabul ve güvenin olduğu söylenebilir de, onun mezkur tavsiyesi her meşhur hadis kitabı ve müellifi için geçerli bir tavsiye olma özelliği taşımamaktadır. Nitekim ele alınan müellifler ve eserlere göre yapılan tenkitlerin miktarı ve şiddeti değişmekle birlikte, Sahihayn da dahil ravileri ve rivayetleri bakımından tenkide uğramamış bir hadisçi ve eseri henüz bilinmemektedir. Bu nedenle hadis kullanacak olan herkesin, belli bir kitabı veya yazarı taklit yerine, kullanacağı rivayetin güvenilirliğini ve varyantlarını kendi imkanları ölçüsünde, bilimsel seviyesine ve yeteneğine göre araştırması, hadis ilminin gerçekleştirmek istediği amaçlara uygun bir davranış olacaktır.

Hadis usulü eserlerindeki sahih, hasen veya zayıf hadis tanımları genelde rical ve sened kısmen de metn üzerine kurulmuştur. Muhaddisler bu üç husus açısından inceledikleri hadisler hakkında kendilerinde oluşan müspet veya menfi kanaate göre içtihat etmekte ve içtihatları doğrultusunda aynı rivayeti bazen farklı derecelere yerleştirebilmekte, birinin sahih dediği rivayete diğeri hasen veya zayıf hükmünü verebilmektedir. Her bir karar içtihat olduğundan birbirini nakzetmemekte ve birbirine mani olmamaktadır. Bir hadisin sıhhat derecesini belirlemede sonraki bir hadisçinin kendinden öncekilerin çalışmalarından yararlanması veya bazı rivayetler konusunda onların kanaatini paylaşması taklit olarak görülmemelidir. Nitekim birçok hadis kitabında yer alan ortak rivayetler bulunduğu gibi her kitaba mahsus rivayetler de bulunmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla, kanaatlerdeki farklılıklar nedeniyle, İbnu's-Salah dışında çağdaşı veya öncesi hiçbir müellif hadisin tashihi, tahsini veya tazîfi için belli bir hadisçinin tutumunu esas almanın gerekliliğini öne sürmemiştir. Nitekim İbnu's-Salah'ın kendisi de bu görüşünü bir kural olarak sahih hadisin tanımı içerisine koymamış, fakat kanaatini ifadeyle meseleyi tartışmaya açmıştır.

İbnu's-Salah'ın ifadeleri, çağrıştırdığı aksi düşüncelerden hareketle öncekiler tarafından sahih, hasen, zayıf hükmü verilmiş rivayetlerin sıhhati yeniden araştırılmaz şeklinde anlaşılmalıdır. Hakkında önceden hüküm verilmiş olsa da kaynaklarda mevcut olan, varyantları bulunan ve ricali bilinen rivayetler yeniden araştırılarak bu rivayetler hakkında önceki hükümden farklı bir kanaate ulaşmak mümkün olabilir. Zaten önceki alimler arasında da sıhhati üzerinde kesinlikle ittifak edilen rivayetlerin sayısı çok değildir. Aksine haber-i vahid türünden birçok rivayet sahihliği, nakleden ravilerin güvenilirliği ve benzeri teknik açılardan ihtilaflara ve tearuzlara maruz kalmıştır. Bazı hadisçilere göre sıhhat konusundaki titizlenmenin

nedeni, zayıf olan veya uydurma olma ihtimali bulunan rivayeti sahih sayıp Hz. Peygambere nispet ederek dinin kaynaklarından biri haline getirme ve ebedileştirme endişesidir. Bu endişenin bugün de dikkate alınması hatta üzerinde daha titizlikle durulması gereklidir. Çünkü hadis kullanımında özensizlik, rastgelelik, niceliği araştırılmaksızın Hz. Peygambere nispeti günümüzde de oldukça yaygındır. Bu durumun mevcudiyeti hadis araştırmaları ve icthadının devamını zorunlu kılmaktadır.

Hadis usulü ilminin amacı, kabul ve ret açısından rivayetleri araştırmaktır. Hadis konusunda öncekilerin hükmünü taklit, hadis usulü ilmini amaçsız kılacak bir tutumdur. Böyle olduğu takdirde hadis ilimlerinin temeli olan rivayetlere şüpheli ve araştırmacı yaklaşım çabaları yerini, hatasıyla sevabıyla öncekilere teslim olmaya bırakacaktır. Bu halin gerçekleşmesi halinde hadis usulü ilmini okumak, okutmak ve bu ilimle meşgul olmak anlamını büyük ölçüde yitirmiş olacaktır. Nitekim bir hadisi ravileri, rivayet yolları, metni ve benzeri yollardan inceleme yöntemlerini derinlemesine öğrenen bir insana bunları işletemeyeceğini veya uygulamaya koymayıp o konuda öncekilerin hükmüne tabi olması gerektiğini söylemek, öğrendiklerinin ve çabalarının boşuna olduğunu söylemekle eş anlamlıdır ve araştırmacıyı tatmin etmekten çok uzaktır. Herhangi bir hadisi geriye doğru takip etmek ve sıhhati konusunda bilgi edinip; kanaat oluşturmak için o hadisin ravileri ve metninin varyantları hususunda araştırma yapmak, yorucu olmakla birlikte yapabilecek durumda olan herkesin denemesi gereken son derecede zevkli bir bilimsel uğraşı; ulaşılan sonuç da bihakkın kazanılan helal bir kazanç gibi çok tatmin edici olmaktadır. Bu bilimsel zevke taklit yoluyla nasıl ulaşılabilir. Hadisler konusunda ehil olan herkesin yeterli özeni göstererek araştırma yapabilecekleri ve ulaşacakları tatmin edici sonuçları da gönül huzuruyla kabul edebilecekleri muhakkaktır. Bu şekildeki bilimsel çaba ve icthadları engellemek yerine; teşvik ederek çoğalmasını sağlamak hadis ilmi adına daha uygun ve daha hayırlı olacaktır.

Kendi zamanında bir hadisin sahihliğine veya zayıflığına hüküm vermenin artık neredeyse imkansız olduğunu düşünmesine rağmen İbnu's-Salah'ın sahih hadise ulaşma yollarını insanlara anlatan ve öğreten usul eseri yazmış olmasını anlamak zordur. Hadislerin sıhhatini inceleme yol ve yöntemlerini anlatan bir eser yazmak ve aynı eser içerisinde "Bu eserden hadisin sıhhat durumunu belirlemek için öğrenilecek kurallar, yol ve yöntemler uygulanamaz" kanaatini vurgulamak çelişki olacaktır. Onun mezkur tavrı ilim adına tutarlı gözükmese de hadisçilerin öteden beri bir hadise sahih demekteki aşırı tereddütlerinin, hadis karşısındaki mutlak ihtiyat ve titizliklerinin farklı bir yansıması olarak görülebilir. Zikredilen kanaatine rağmen onun hadis usulü eseri yazışı, görevli bulunduğu medresede ders notu ihtiyacını karşılama amacıyla izah edilebilir.

5. DURAKLAMA DÖNEMİNDE HADİS ÇALIŞMALARI

İbnu's-Salah'ın hadiste icthadın sona erdiği iddialarıyla nisbî bir canlılık kazanan hadis çalışmaları, İbnu's-Salah'ın görüşlerinin hakimiyet kazanmasıyla birlikte, yaklaşık 9. hicri asrın başlarından itibaren 13. hicri asrın sonlarına kadar duraklama, tekrar ve üretimsizlik dönemine girdiği söylenebilir.⁴⁷

Bir alanda yapılan bilimsel çalışmalar aynı zamanda o alanın bilimsel kontrolü anlamına da gelebilir. Bilimsel çalışma yapılmayan alanlarda başıboşluk ve denetimsizlik, bilimsel çalışmadan uzaklaşan süre oranında artar ve yaygınlaşır. Bilimsel üretimin olmadığı alanlarda çalışanların eskiye hayranlıkları, onların eserleri ve çalışmalarını tabulaştıracak ölçüde yükselir ve buna oranla araştırma

⁴⁷ Aydınlı, Abdullah, *Hadiste Tespit Yöntemi*, İstanbul-2003, s. 143

yetenekleri, yazma kudretleri ve yeniye deneme cesaretleri azalır. Bilimsel araştırma ve denetimin bulunmadığı alanlarda bilimsel esaslara dayanmayan düşünce ve tasavvurların ürünü efsanevi rivayet ve söylenceler de doğal olarak çoğalır. Hatta bu efsaneler zamanla hakikat bile zannedilebilir. Bu durumun en bariz örneklerini hadis alanında bulabiliriz. Esasında rivayete dayanması nedeniyle hadis alanı, asılsız üretime, yani uydurmaya, bozulma ve tahrifatlara; dini mahiyeti nedeniyle de efsaneleşmeye çok müsait bulunmaktadır. Bu sebeple hadis alanının İslam'ın yumuşak karnı olarak nitelenmesi tarihi vakıya uygun olacaktır.⁴⁸ Hadisin algılanması ve kullanımı konusunda halk muhayyilesinin kontrolsüz çalıştığı, hadisin usulsüz, ilimsiz ve denetimsiz dönemlerinde atasözlerinden, mutasavvıfların ve bilge insanların ifadelerinden halk deyiş ve efsanelerinden pek çok şey hadis olarak algılanmış, halkın diline hadis diye yerleşmiştir. Yaşanan realiteye uygun olarak bu dönemde halk arasındaki hadislerin menşeiini araştıran ve uydurma hadisleri tanıtan birçok eserin yazıldığı görülmektedir. Bu yöneliş öncesine göre yeni olarak nitelenebilecek bir arayıştır. Doğrusu hadis var olduğu ve kullanılmaya devam ettiği sürece bu tür tahrifat ve değişimlere maruz kalmaya devam edecektir. Bu nedenle hadis karşısındaki titizliğin, tetkik ve tenkide yönelik çalışmaların duraksamadan sürdürülmesinin yanında, zamanın gereklerine göre yeni arayışlarda bulunmanın zarureti ortadadır.

Duraklama dönemindeki hadis çalışmalarında klasik anlamda ravi ve rical tetkik ve tenkitlerine gerek görülmemesi veya yapılmamış olması hadis ilimlerinde arayışların sona ermesi anlamına gelmemiş, her dönemin kendine has yöneliş ve arayışının olduğu gibi bu dönemde de yeni arayışlar ortaya çıkmıştır. Hadisin bu döneminde verilen eserlerde rivayetlerin isnadında yer alan sahabe adı haricindeki ravilerinin isimleri genellikle hafzedilmiş ve hadisin sıhhat durumu hakkında fikir vermek için rivayetin yer aldığı kaynağın isminin zikredilmesiyle yetinilmiştir. Bu türden eserlerin bazılarında, eserin muhtevastaki rivayetlerin sıhhat durumu hakkında kısa açıklamalar ve pratik değerlendirmelere yer verilmeyle birlikte, bu açıklama ve değerlendirmeler genellikle gerekçesiz bırakılmaktadır. Hadisler hakkında kısa ve pratik değerlendirmeler yapılan eserlerin başında halk arasında dolaşan hadisleri araştıran eserler gelmektedir. Mahiyeti ve adı itibarıyla bir tespit ve tahrif çalışması olan bu türden eserlerin konusu, hadis diye bilinen ve halk tarafından çokça kullanılan rivayetlerin asıl mahiyetini tespit etmektir. Örneğin, bu çalışmaların en sonuncu ve en geniş olanlarından biri olan Keşfu'l-Hafâ'da rivayetler başlangıcına göre alfabetik olarak tertiplenmiştir. Eserlerde önce rivayet metni verilmekte, rivayet hadis değilse ve kaynağı biliniyorsa bu zikredilmekte, eğer hadis ise hangi kitaplarda geçtiği kaydedildikten sonra hadisin sıhhati ele alınmakta ve alimlerin kanaatlerine yer verilmektedir. Eserde rivayetin sadece sahabî ravisi verilmektedir. Diğer ravileri zikredilmediği gibi genelde rical tenkidi yapılmamakta, bu yolla hadisin sıhhati konusunda kanaat beyan edilmemektedir.⁴⁹ Bu türden eserlerin duraklama döneminden itibaren görülmeye başlandığı da dikkate alındığında İbnu's-Salah'tan sonra hadislerin sıhhatine klasik yollarla hükmetme usulünün terk edildiği ve yeni arayışların ortaya çıkmaya başladığı kanaatine varılabilir.

⁴⁸ Kırbaşoğlu, M. Hayri, İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler, İslamiyat III (2000) sayı 3 s. 121, 136-137

⁴⁹ el-Aclunî, İsmail b. Muhammed (1162/1749), *Keşfu'l-Hafa ve Muzilu'l-İlbas an ma İštehera beyne Elsineti'n-Nas*, I-II, Beyrut- 1352, I/7-12 ve devamı. Bu konudaki diğer çalışmalar için bakınız: Bedruddin ez-Zerkeşi (795/1393) *et-Tezkira fi'l-Ehadisi'l-Müştehera*, tahkik, Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut-1986, (tahkik edenin mukaddimesi) s. 8-9.

6. HADİSE YENİDEN YÖNELİŞ VE ÇAĞDAŞ HADİS ÇALIŞMALARI

Teknik ve sosyal bilimler alanında yaşanan bilimsel gelişmelere paralel olarak İslami ilimlerde de çok büyük gelişmeler olduğu söylenebilir. Özellikle son yüzyılda bu alanda öncesiyle kıyas kabul etmeyecek derecede canlı ve verimli bir bilimsel faaliyet gerçekleştirilmiştir. Önceleri genellikle müsteşriklerce yürütülen bu faaliyetler müslüman araştırmacıların katılımıyla genişlemiş, verileri daha da çoğalmıştır. Bu dönemde islamî ilimlerin temel kaynaklarının çoğu tahkikli veya tahkiksiz olarak neşredilmiş, kaynaklar üzerine muhtelif çalışmalar yapılmış, bunlardan yararlanma imkanlarını artıran fihristler, indeksler ve benzeri vasıtalar geliştirilerek istifadeye sunulmuştur. Gelişmelerden hadis çalışmaları da büyük ölçüde nasibini almış, hatta son asırdaki bilimsel faaliyetlerin en canlı çalışma alanlarından birini hadis oluşturmuştur.

Yunanış döneminde hadis alanında gerçekleştirilen yoğun faaliyetlerin bir kısmının o zamanlar henüz İngiliz işgali altında bulunan Hint bölgesinde başladığı söylenebilir. Medrese tarzı ve icazete dayalı klasik hadis eğitiminin kesilmeden devam ediyor olması, medreselerinin resmi makamlara bağlı olmaması nedeniyle yönlendirici mahiyette lehte veya aleyhte resmi müdahalelere maruz kalmaması klasik hadis altyapısının devamını sağlamıştır. Bu altyapı sebebiyle bölgede 19-20. asırlarda hadisin hemen her alanında ve her seviyede bilimsel araştırmalar, faaliyet ve yayınlar, aynı dönemin başka bölgeleriyle örneğin Osmanlı bölgesiyle kıyaslanamayacak kadar yoğun olmuştur.⁵⁰ Hint bölgesindeki hadis çalışmalarının önemini Reşid Rıza (1865-1935) şöyle vurgulamaktadır: “Eğer Hintli bilgin kardeşlerimizin bu asırda hadis ilimlerine ilgi ve itinaları olmasaydı bu ilim doğu şehirlerinden silinir giderdi. Çünkü hadis ilmi onuncu hicri asırdan beri Mısır, Şam, Irak ve Hicaz bölgelerinde zayıflamış, on dördüncü asra geldiğinde zayıflığının sınırına dayanmıştı.”⁵¹ Bölgede hadis araştırmalarına canlılık veren ana unsur hadis karşıtı faaliyetlerin canlı ve güçlü olmasıdır. İşgalcilerin sünnet karşıtı hareketleri istismarı ve desteklemesi hadisçileri etkilemiş, onları hadisi müdafaaya zorlayarak mevcut birikimi harekete geçirmiştir.

Hint bölgesinde hadisin temel kaynaklarının neşri, tahkiki ve yeniden yorumlanmasının yanında, hadis usulünde ve hadis ilimlerinin hemen her alanında yeni çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmaların ilginç yönlerinden birini hadis rivayetlerinin tahkik ve tenkidinde Hanefi ekolü yaklaşımının kuvvetle vurgulanması ve bu yönde çalışmaların yapılması oluşturmaktadır.⁵² Hadis usulünün Şafî ekolü doğrultusunda geliştiği ve hadis usulü alanında verilen ürünlerin hemen tamamının bu doğrultuda olduğu düşünüldüğünde bu yöneliş hadis tarihinde ve usulünde meydana gelen etkili bir yenilik olarak değerlendirilebilir. Genelde rivayetlerin metnini esas alan, metinlerin Hz. Peygambere aidiyetini, sıhhatini ve yorumunu başta Kur’an olmak üzere, klasik hadis usulü tarzına ilave, daha birçok kritere göre değerlendiren bu yaklaşımın hadis alanındaki ilmi yönelişlere büyük etkisi olmuştur ve bu etkinin halen devam ettiği de söylenebilir.⁵³

⁵⁰ Muhammad İshak, *İndias Contribution To The Study Of Hadith Literature*, Bangladesh-1976, s. x-xiv, 232-260

⁵¹ Wensinck, A. J. *Miftahi Kumuzi's-Sunne*, (Reşid Rıza'nın Mukaddimesi), tercüme, Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut-1983 s. kaf

⁵² et-Tehanevî, Zafer Ahmed, *Kavaid fi Ulumi'l-Hadis*, tahkik, Abdulfettah Ebu Gudde, Beyrut-1972, s. 49-65

⁵³ Daudi, Zaferullah, *Şah Veliyyullah Dihlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul-1995, s.5-374

Hint bölgesindeki hadis faaliyetleri İslam dünyasının yoğun ilgisine mazhar olmuş, isteyen herkesin dilediği seviyede hadis eğitimi alabilme imkanlarının bulunması, farklı bölgelerden müslüman öğrencilerin buraya akın etmelerine neden olmuştur. Ayrıca bu bölgede yetişen bir çok hadisçi İslam dünyasının farklı bölgelerinde hizmet etmiş, hadisler okutmuş ve icazetler vermiştir. Hatta bu bölgenin bazı hadisçi alimleri hadise olan yönelişi ve ilgiyi artırmak için olsa gerek, uygun ve yeterli bulduğu bazı kimselere icazetnameler hazırlayıp göndermişlerdir. Örneğin Osmanlı Sultanı Abdülhamit de bunlardan biridir.⁵⁴ Bölgedeki hadis faaliyetlerinin müsteşriklerin hadis alanındaki çalışmalarına önceliğiyle onlara ufuk açıcı bir örnek olduğu da iddia olunmaktadır.⁵⁵

Hint bölgesinde verimli hadis çalışmalarının yapıldığı ve bu alanda büyük bir canlanmanın sağlandığı bir gerçek olsa da yapılan çalışmalar, genellikle klasik eserlerin neşrinden ve biraz da bu çalışmaları anlama ve yeniden yorumlama çabalarından ibaret kalmıştır. Yani bu faaliyetler eskiyi canlandırma amaçlı ve hadisi inkarcılarına karşı savunma amaçlı olagelmıştır. Her ne kadar, çalışmalar içerisinde yeni bazı açılım denemeleri olmuşsa da, bu denemelerin sağlam bir zemine oturtulup bunlardan yeni, pratik ve kullanılabilir bir hadis metodolojisi oluşturulduğu söylenemez.

Uyanış dönemlerinin en canlı hadis çalışmaları, daha doğrusu hadis tartışmaları şüphesiz ki Mısır'da ve biraz da Şam bölgesinde cereyan etmiştir. Türkiye de dahil tüm İslam aleminde mahiyeti daha iyi bilinen, daha etkili olmuş olan çalışmaların bu bölgelerde yapılanlar olduğu söylenebilir. Hadis karşıtları ve hadis savunucuları arasında özellikle bazı hadis metinlerinin muhtevası ve sıhhati üzerine çok ciddi tartışmalar yapılmıştır. Hadis çevrelerince sıhhati öteden beri kabul gören eserler ve muhtevalarını yeniden gündeme getiren eleştirmenler başta Kur'an olmak üzere çeşitli kriterlerden hareketle bu eserlerde yer alan bazı rivayetlere ciddi eleştiri ve ithamlarda bulunmuşlardır. Bazen tartışmalar Ebu Hureyre gibi bazı rivailer üzerinde yoğunlaşmışsa da daha çok rivayetlerin metin ve muhtevalarına yönelik tartışmalar ağırlıkta olmuştur.

Hadisin yeniden ele alınıp tartışıldığı bu dönemin önemli özelliklerinden biri de muarızların tartışma ve argümanlarına rasyonel yaklaşımın egemen olmasıdır. Boyutları belirsiz olmasının yanında dini meselelerin izahında çoğu kere yetersiz kalan rasyonalist yaklaşım, hadislerin değişik açılardan ele alınmasına ve farklı yönlerden irdelenmesine neden olduğu için hadis ilmine yararlı katkılar sağlamıştır. Örneğin hadisçileri hadisi müdafaada akli ve aklın verilerini daha çok kullanmaya sevk etmiş, bu alandaki eksikliklerini fark etmelerine neden olmuştur.

Saldırı veya savunma tarzında olsun, ister klasik isterse rasyonalist yaklaşım ortaya konulsun, her halükarda Mısır ve Şam bölgelerindeki hadis tartışmalarıyla - hadis güncellemiş ve ona olan ilgi artırılmışsa da- hadis problemlerine tatmin edici çözümler bulunduğu veya çözüm önerileri getirdiği söylenemez. Örneğin bu tartışmalar ve yeni açılımlarla hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinde eskiye nazaran birçok farklılık ve yeniliklerin getirilebilmiş olması umulurdu. Her ne kadar yapılan bilimsel ve akademik çalışmalarda farklı açılımların kısmen gerçekleştirildiği kabul edilebilirse de bu durum, hadise yaklaşımda ana çizgiyi oluşturacak, hadis biliminin gelişmesini ve devamlılığını sağlayacak olan hadis öğretimi alanına yeterince yansımamıştır. Hadis tartışmalarının hararetle devam ettiği zaman diliminde, hem Mısır hem de Şam bölgesinde, ders kitabı maksadıyla yazılan hadis

⁵⁴ Muhammad İshak, age. s. 261-270

⁵⁵ Vahidur Rahman, A.N.M., *Modernist Müslümanların Hadise Yaklaşımı Aligarh Okulu*, tercüme Yavuz Ünal, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi Samsun, Aralık-2000, I/1,

kitapları incelendiğinde, bu çalışmaların çoğunun yöntem olarak klasik hadis usulü eserlerinden pek farklı olmadıkları, hatta klasik usul açısından incelendiğinde içerik bakımından onlardan çok daha zayıf oldukları görülmektedir. Örneğin klasik usul eserlerinde bulunan ravilerin halleri, rivayet ahvali, cerh-tadil ve benzeri konulardaki pek çok ayrıntı yeni ders kitaplarından çıkarılmış ve böylece içerikleri zayıflatılmıştır.⁵⁶

Yeni dönemde rical kitaplarının çoğu tahkiki olarak ve kullanımı kolaylaştıracak faydalı fihrist ve indeksleri hazırlanarak neşredilmiş olmasına rağmen, hadis metinlerini muhtevi eserlerin neşrinde bu verilerden yeterince istifade edilemediği gözlenmektedir. Diğer bir deyişle hadis metinlerini içeren eserlerin yeniden neşirlerinde yayınlanan tabakât kitaplarından istifade ile yeni rical ve sened tahlil ve tenkitleri çoğu kere yapılmamış, rivayetlerin sıhhat durumu hakkında genellikle yazarın kanaatiyle yetinme yolu tercih edilmiştir. Muhtelif kaynaklardan derlenerek oluşturulan hadis kitaplarının çoğunda da rical, isnad veya metin tahlilleri yapılarak hadislerin sıhhati hakkında içtihadı dayalı sonuçlara varılmamakta, hatta rivayetler hakkında verilen önceki hükümler dahi anılmamaktadır. Böylece belki orijinal kaynağın zayıf olarak nitelediği rivayet ya da rivayetler problemsiz gibi sunulmaktadır ki bu durumun bir eksiklik olduğu söylenebilir.⁵⁷

Hadis usulüne yeni bir yöntem getirme iddiasında olmamakla birlikte, klasik ravi tenkidi yöntemlerini, yani cerh ve tadili ve bu alandaki tarihsel birikimi kullanarak veya buna ilave diğer bazı yöntemleri de kullanarak rivayetlerin sıhhat durumunu yeniden değerlendiren içtihat ürünü cesaretli girişimler az da olsa bulunmaktadır. Bu girişimler bazı hadis veya hadis gruplarının sahih olmadığını ispatlamayı amaçlayan reddiye ya da tam aksine o hadislerin sıhhatini ispata çalışan savunma türünden dar kapsamlı çalışmalardır. Karşıtları ve taraftarları arasında büyük tartışmalar doğurmuş olan bu çalışmalar genellikle makale veya küçük çaplı kitaplar şeklinde sunulmuşlardır.⁵⁸ Bu nitelikteki çalışmaları belli bir usule dayanan sistematik çalışmalardan çok sınırlı tepkisel yaklaşımlar olarak değerlendirmek mümkündür. Klasik eserlerde hadis metinleri ve muhtevasını konu alan bölümler veya fasıllar oldukça yetersizken yeni usul çalışmalarının birçoğuna hadis fıkhını, metin tahlillerini, tenkidini ve yöntemlerini ihtiva eden müstakil bölümler konulmuştur.⁵⁹ Henüz yeterli miktarda olmamakla birlikte metin tenkidini konu

⁵⁶ Örnek olarak ikisi de yakın hacim ve büyüklükte olan İbnu's-Salah'ın *Ulumu'l-Hadis*'i ile Subhi es-Salih'in *Ulumu'l-Hadis ve Mustalahuhû* Beyrut-1999 adlı eserini karşılaştırdığımızda İbnu's-Salah'ta yer alan ana konudan: 65. Ravilerin vatanları ve beldeleri, 64. Ravi ve alimlerin Arap olmayanları, 62. Ömrünün sonlarına doğru karıştıran (zihni bulanık) raviler, 59. Mübhemat bilgisi, 58. Hakikati bilineninden farklı nesepler, 57. Babalarından başkalarına nispet edilenler, 56. İsim ve nesepte benzeşen raviler ve benzeri pek çok konu Subhi es-Salih'in eserinde yer almamaktadır. Bunların yerine İbnu's-Salah'ta ayrı başlıklar altında ve mufassal olarak ele alınmayan: hadisin muhtelif bilim alanlarındaki yeri ve önemine dair fasıllar ve diğer bazı konular eklenmiştir.

⁵⁷ Örneğin çok yaygın kullanılan çağdaş hadis derlemelerinden olan Mansur Ali Nasif'in *et-Tacu'l-Cami li'l-Usul fi Ehadisi'r-Rasul, I-V, Kahire-1351* isimli çalışmada muhtevastaki hadislerin sağlam kaynaklardan alınan sahih hadisler olduğu peşinen belirtildiğinden (I/hadisler çeşitli açılardan izah etmesine rağmen ravilerinin güvenilirliği ve rivayetlerin sıhhat durumu ele alınmamaktadır.

⁵⁸ En yoğun tartışmalara yol açan, muhtevasına ve yöntemine dair birçok reddiye yazılan eserlerden biri Mamud Ebu Reyze'nin (1889-1970) *el-Adva ale's-Sünnet'l-Muhammediyye, Kahire-1957* adlı eseridir. Bu eser Muharrem Tan tarafından *Muhammedi sünnetin Aydınlatılması-İstanbul-1988* adıyla çevrilerek yayınlanmış, daha sonra da bu eserin reddiyesi olan Muhammed Ebu Şehbe, *Difaun anî's-Sunne* isimli eser Mehmet Görmez ve M. Emin Özafşar tarafından *Sünnet Müdafaası, Ankara-1990* adıyla çevrilerek yayınlanmıştır.

⁵⁹ el-Kasîmi, Muhammed Cemaluddin, *Kavaidu't-Tahdis*, Beyrut-1987, s.290-303; Bekri Şeyh Emin, *Edebu'l-Hadisi'n-Nebevî*, Halep-1973, s. 121-239; Nureddin İtr, *Menhecu'n-Nakd fi Ulumi'l-Hadis*, Dımeşk-1981, s. 321-344; el-Azamî, Muhammed Mustafa, *Menhecu'n-Nakd inde'l-Muhaddisîn*

alan müstakil akademik çalışmalar da yapılmıştır⁶⁰ ki bu durum klasik usule göre yenilik olarak addedilebilir.

Klasik cerh tadil verilerinden hareketle yeni içtihat ürünü ciddi hadis derlemelerinden biri, hadise dair birçok eseri bulunan Muhammed Nasıruddin el-Elbânî'nin (1914-1999) çalışmalarıdır. el-Elbânî yaptığı iki derleme çalışmasının birinde kendi kanaatine göre sahih olanları toplamış, diğerinde ise zayıf ve uydurma rivayetleri bir araya getirmiştir. Müellif derleme çalışmalarını kendisinden ısrarlı talepler karşısında yapma zarureti hissettiğini, günümüzde yetersiz ve ehliyetsiz kimselerin hadisler hakkında isabetsiz hüküm ve yorumlarının artması üzerine böyle bir çalışmanın zorunlu hale geldiğini dile getirir. Aslında sahih olmadığı halde hadis kitaplarına nispet edilmeleri nedeniyle bazı hadislerin sahih zannedilerek kullanımının yaygınlaşması ve halkın dilinde şöhret bulması da eserin yazılmasında etkili olmuştur.⁶¹ Müellif derlemelerine aldığı hadis veya rivayetleri seçerken, bunlardan hükümler çıkarırken ve sıhhat değerlendirmelerini yaparken kimseyi taklit etmediğini, hadisçilerin bu iş için koydukları kurallardan hareket ettiğini, tamamen geleneksel yöntemi kullandığını ve cerh tadil kitaplarındaki bilgilerden hareket ettiğini kaydeder.⁶² Onun kanaatine göre klasik yöntemle olsa dahi hadiste içtihat ve yeni açılımlar mümkündür ve olmalıdır.

el-Elbânî'nin çalışmaları, yankısı günümüzde de devam eden bir tartışma ortamı oluşturmuş, böylece hadisler etrafında bir canlanma ve hareketlilik meydana getirmiştir. İzlediği yöntem, bir kısım hadislerin sıhhati ve zayıflığı konusunda öncekilerden farklı bazı yorum ve içtihatları, aynı hadis hakkında farklı eserlerindeki çelişkili hükümleri nedeniyle ciddi eleştirilere ve reddiyelere maruz kalmakla birlikte müellifin bu cesareti girişimi takdire şayandır. el-Elbânî'nin inceleme konusu ettiği bazı hadislerdeki teşeddüdü ve aceleciliği bir çok tetkike konu da olmuştur.⁶³

Tek bir hadisin veya bir konudaki hadislerin varyantlarını toplayarak konu etrafında metin bütünlüğünü oluşturmaya çalışan girişimler önceden de sıkça yapılan çalışmalardandır. Yeni dönemde de bu kabilden çalışmalar sıklıkla yapılmakta ve güzel ürünler ortaya konmaktadır. Müellifler hadisler ve sıhhati hakkında kendi şahsi yorumlarını katmışlarsa böyle çalışmaları da içtihat ürünü çalışmalar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu türden çalışmaların en güzel örneklerinden biri Mevsuatü'l-Hadisi'n-Nebevi isimli çalışmadır. 76 kaynaktan derlenerek oluşturulan çalışmanın elimizde bulunan ve sadece oruçla ilgili hadisleri muhtevi kısmı üç büyük cilt hacminindedir. Eserdeki hadislerin isnadlarını kaydetmiş, menşe tespiti için isnad şemalarını çıkarmış olan müellif rivayetlerin sıhhatini belirlemede izlediği yöntemi şöyle açıklamaktadır:

“Hadisin metnini verdikten hemen sonra metnin sıhhat derecesine işaret ettim. Eğer rivayetin lafzı Buhari veya Müslim'in ise lafzın bunlara ait olduğunu

→ →

Neş'etuhu ve Tarihu, Riyad-1990, s. 81-100

⁶⁰ Salahuddin el-İdlibî, *Menhecu Nakdi'l-Metn inde Ulemai'l-Hadis*, Beyrut-1983; ed-Dumeynî, Misfir b. Gurmullah, *Makayisu Nakdi Mutuni's-Sunne*, Riyad-1403; Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul-1997, s.157-249

⁶¹ el-Elbânî, Muhammed Nasıruddin, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sahihâ ve Şeyun min Fikihihâ ve Kavaidihâ*, Beyrut-1985, I/4; *Silsiletü'l-Ehadisi'z-Zaife ve'l-Mevzua ve Eseruhâ's-Seyyi' fi'l-Ümme*, Beyrut-1985, I/7

⁶² el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi'z-Zaife*, I/7-12

⁶³ Muhammed Abdullah Ebu Suaylik, *Cuhudu'l-Muasirîn fi Hidmeti's-Sunneti'l-Muşerrefe*, Dimeşk-1995, s.100-102, 110; el-Bukai, age. s. 582-594; el-Elbânî'nin içtihatlarına reddiye olarak yazılan bazı eserler: el-Azamî, Habiburrahman, *el-Elbânî Şuzuzuhû ve Ahtauhû*, Hindistan-el-Matbaatu'l-İlmiyye; Memduh Mahmud Saïd, *Tenbihu'l-Müslim ila Taaddî'l-el-Elbânî ala Sahihî Müslim*, Riyad-1988

söylemekle yetindim. Çünkü bu iki eser ümmet tarafından güzellikle kabul edilmiş ve hadisleri sahih olarak değerlendirilmiştir. Sahihaynda veya ikisinden birinde bulunmayan rivayetlerin sıhhati hususunda önceki hadis alimlerinden bir açıklama bulmaya çalıştım. Eğer rivayet sıhhati konusunda hadis alimlerinin ihtilaf ettikleri bir hadis ise tercih içtihadında buldum. Hadis hakkında öncekilerce verilmiş bir hüküm bulamamışsam o rivayetin sıhhati hususunda kendim içtihat ettim. Sadece bir varyantını bulduğum metnin ravilerinin çoğu adalet ve zabt sahibi olma özelliğini taşıyorlarsa, senedde kopukluk gözükmüyorsa, rivayetin senedi ve metni şaz ve illetten salim ise böyle rivayeti sahih veya hasen olarak kabul ettim.

Güvendiğim kaynaklardan sadece birinde ve tek varyant olarak bulduğum, ricalinde zayıflık, senedinde inkıta, sened veya metninde şaz ve illet bulunan hadisleri zayıf olarak değerlendirdim. Eğer rivayetin hasen veya sahih derecesinde bir veya daha fazla şahidini bulmuşsam bunun hasen liğayrihi olduğuna hükmettim. Bütün bu durumları ve nedenlerini açıkladım. Hadis olmadığı halde mecazen hadis adı verilen uydurma rivayetleri hangi kaynakta olursa olsun reddettim. Çünkü bu gibi rivayetlerin yeri bizim bu çalışmamız değil uydurma hadislerle ilgili kitaplarıdır.⁶⁴

İfadelerinden anlaşıldığına göre müellif hadisin sıhhatini değerlendirmede ve karara varmada tamamen klasik yonteme uymuş, yeni bir yöntem ortaya koyma çabasına girmemiştir. Her iki müellifin hadisin sıhhat durumunu belirleme ve değerlendirmedeki tutumundan hareketle hadiste klasik içtihat yönteminin günümüz hadis çevrelerinin birçoğunda hâlâ alternatifsiz olarak görüldüğü söylenebilir. Fakat İbnu's-Salah'ın hadiste içtihadın sona erdiğine dair iddiasının bu çevrelerde artık itibar görmediği sonucuna varmak da mümkündür.

7. TÜRKİYE'DE HADİS İÇTİHADININ DURUMU

Osmanlı döneminde hadis öğretim kurumları olan daru'l-hadislerin birçok medresede bulunmasına⁶⁵ ve hadisin medrese programlarında yer almasına karşılık hadis ilimleri alanında yapılan çalışmalar bilindiği kadarıyla azdır. Hadis medreselerinde görev yapan hocaların çalışmaları incelendiğinde eserlerinin çoğunun müstakil olmayıp genellikle bazı meşhur kitaplar üzerine yapılan çalışmalar olduğu görülecektir.⁶⁶ Son asırlarda hadis çalışmaları nispeten artmış olmakla birlikte⁶⁷ Osmanlı döneminden bize kalan hadis mirasının çok zengin olduğu söylenemez.

Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında diyanet işleri başkanlığınca neşredilen muhtevalı bir hadis çalışmasına yazılan mukaddime⁶⁸ ile hadise yeni bir giriş yapılmıştır. Bu eser hâlâ hadis ilimlerine dair Türkçe'deki en hacimli çalışmalardan biridir. Fakat ülkemizde hadis ilimleriyle ilgili çalışmaların başladığı ve kesintisiz

⁶⁴ Kadî, Abdulmelik Bekr Abdullah, *Mevsuatu'l-Hadisi'n-Nebevî Ehadisu's-Sıyam*, Kuveyt-1407, I/sin()

⁶⁵ Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*, Ankara-1997, s. 137-201

⁶⁶ Cihan, Sadık, *Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usul-i Hadis Eserleri ve Nuhbetu'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme*, A.Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 1975, I,127-137; Gül, age., s. 143-146, 148-150, 189-190, 193.

⁶⁷ Osmanlı dönemi hadis çalışmalarını geniş kapsamlı olarak araştırmak ve neşretmek amacıyla kurulmuş olan Darulhadis yayınevi tarafından son dönem Osmanlı alimlerinden günümüz Türkçe'sine kazandırılan kıymetli çalışmalardan bazıları şunlardır: İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, tahkikli neşir İbrahim Hatiboğlu, İstanbul-2002; İzmirli İsmail Hakkı-Şeyh Safvet, *Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadisleri Sıhhati*, tenkitli neşir İbrahim Hatiboğlu, İstanbul-2001; Mehmet Arif Bey, *Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut*, Hazırlayan İbrahim Hatiboğlu, İstanbul-2000

⁶⁸ ez-Zebîdî, Zeynuddin Ahmed b. Abdillatif, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, tercüme ve şerh, Ahmed Naim (Babanzade), Ankara-1982, I/5-498

devam ettiği tarih ilahiyat alanındaki yüksek öğrenimin başladığı 1949 yılından sonraki dönemdir. Dini ilimler alanında akademik öğretim kurumlarının çoğalmasıyla, dini ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi, hadis alanında da son derecede hızlı gelişmeler kaydedilmiştir. Kısacası ülkemizdeki hadis çalışmalarının çekirdeğini ve dinamizmini akademik amaçlı çalışmalar oluşturmuştur.

Ülkemizde, İslam dünyasının birçok bölgesine göre çok geç başlayan ve kısa bir geçmişi bulunan hadis çalışmaları baştan beri iki yönde ilerleme göstermiştir. Bunlardan öğretim amaçlı yönelişte, hadis tarihi, usulü ve muhtelif hadis ilimlerini öğretmek amaçlandığından bu bilgilere dair veriler klasik kaynaklardan derlenip öğretim malzemesi halinde öğrencilere sunulmaktadır. Bu maksatla hazırlanan ders kitapları, İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi klasik usulün bütün konularını içermemektedir. Hadis öğretimiyle ilgili ihtiyaçlar günümüz açısından yeniden değerlendirilip usul ve tarih konularından buna uygun derlemeler yapılmış, ihtiyaç olmadığı düşünülen detay konulara çalışmalarda yer verilmemiştir.

Zemin oluşturucu çalışmalar olması itibarıyla ders kitaplarının ilgili olduğu konunun tarihsel sürecini yansıtmaları doğaldır. Fakat bu durumun, çalışmayı tarihin gölgesinde bırakacak şekilde eserin bütününe hakim olması, yeni yönelişlerin aranmaması ve yeni araştırma sonuçlarının ders kitaplarına yansıtılmaması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Örneğin tarih bilimleri alanında son asırlarda oldukça geliştirilen tarihi metinlerin otantikliğini ve sıhhatini belirleme yöntemleri hadis usulü eserlerinde ele alınıp tanıtılabilir; bu yöntemler klasik hadis usulü ilminin verilerine ilave olarak rivayetlere ve hadislere uygulanabilir. Batılı bilginlerin Kutsal Kitap metinlerinin sıhhat derecesini tespit amacıyla geliştirdiği ve uyguladığı kriterlerden de istifade edilebilir. Kısacası temelde geriye dönük bir araştırma alanı olan hadiste benzer amaçlar için geliştirilen çağdaş yöntemlerden istifade olunması hadis bilimine katkıda bulunacaktır.

Ülkemizdeki hadis çalışmalarının ikinci yönünü hadis metinlerini muhtevi kitapların tercümesi faaliyetleri, hadislerle ilgili bazı telifler, çeviriler ve şerhler ile hadis ile ilgili bilimsel ve akademik çalışmalar oluşturur. Her iki yönelişte de birikimden istifade ile birlikte canlılığın korunması için yenilik arayışı, fikir üretimi ve içtihadın sürdürülmesi gereklidir.

Ülkemizdeki hadis çalışmaları gittikçe artan bir yoğunlukla sürdürülmektedir. Nitekim bu çabalar sonucu Kütüb-i Sitte başta olmak üzere temel hadis kitaplarının bir kısmı ve derleme bazı hadis kitapları tercüme edilmiştir. Bu çalışmalar genelde hadis metinleri eklenerek, nadiren de metinsiz tercüme şeklinde neşredilmiştir. Tercüme çalışmalarda hadisin sıhhat durumunu beyan adına -eğer varsa- tercüme olunan eserin orijinalindeki sened ve metin kritikleri ile yetinilmiş, rivayetler yeni bir tahlile tabi tutulmamıştır. Tercümelerin çoğu bilimsel anlamda tahkikli ve tenkitli tercüme olmaktan çok ticari veya hizmet amaçlı çevirilerdir. Bu çalışmalar bir boşluğu dolduran, emek ürünü yararlı çalışmalar olmakla birlikte bunlarda dirayetin yani içtihadın olduğu söylenemez.

Hadis çalışmaları içerisinde en ciddi olanlarının akademik amaçlı çalışmalar olması doğaldır. Çünkü bu türden çalışmalar belli aşamalarda bilimsel gözetim ve denetimle geliştirilmekte ve olgunlaştırılmaktadır. Öte yandan akademik çalışmalarda, ilgili olduğu bilim alanına yenilik getirmesi hedeflenir. Bu çalışmalara tez denmesinin nedeni iddia ve içtihadının bulunmasıdır veya ideal olan budur. Kısa geçmişine rağmen ürünlerine bakıldığında ülkemizdeki akademik hadis çalışmaları oldukça verimli sayılabilir. Fakat çalışmaların çoğu yayın imkanı bulamamakta, enstitü veya kütüphane raflarında kalmaktadır. Akademik hadis araştırmalarının bir kısmı, tarihsel birikimde var olanı tanıtmaya amaçlı olduğundan içtihat iddiasında değildir. Hadis çalışmalarının bazılarında, hadis biliminin bir içtihat alanı olduğu

vurgulanır, hadisin altın çağlarında olduğu gibi, yeni yönelişleri ve hadis içtihadını günümüzde de sürdürmenin gerekliliği dile getirilir.⁶⁹ Bu düşüncenin bir gereği olarak tek bir hadisin rivayetleri çerçevesinde veya bazı konulardaki hadis ve rivayetleri kapsayan, bu rivayetlerin sıhhatini araştırma ve tespit amacıyla makale veya kitap çapında yeni araştırmalar da yapılmaktadır. Araştırılan rivayetin sıhhatini tespit için klasik yöntemlere ağırlık verilmekle birlikte başka yöntemler de kullanılmakta ve sonuçları itibarıyla incelenen rivayetlerin sıhhati hakkında önceki hadisçilerden farklı kanaatlere varılabilmektedir.⁷⁰

Rivayetlerin sıhhatini belirlemede klasik hadis usulü yöntemlerinin yani klasik içtihadın tam başarıyı yakalayamadığı, bu usule göre sahih hükmü verilen birçok rivayetin sıhhatinin tartışıldığı, hatta sahih olmadığının iddia edildiği malumdur. Klasik yöntemin yetersizlik nedenleri üzerinde genişçe duran çalışmalar da ortaya konmuştur.⁷¹ Bu çalışmalar muhteva, üslup, yöntem ve sonuçları bakımından tartışılabilirse de doğru ve haklı pek çok tespitlerinin bulunduğu da bir gerçektir. Örneğin, rivayetlerin sıhhatini tespit için ravi ve senedi öne çıkarıp metni ikinci planda bırakan klasik yöntemin Şafîlik çizgisinde gelişen mezhebî bir yöntem olduğu, rivayetleri değerlendirmede diğer usullerin özellikle de Hanefî usulünün ihmal edildiği, bu haliyle hadis kültürünün bütününe şamil olmadığı yeni çalışmalarda vurgulanmaktadır ki bu tespitler vakaya uygundur.⁷² Hadis usulündeki tek taraflı yönelişin üçüncü hicri asırdan itibaren mezhebi tahakküm haline dönüştüğü, cerh ve tadilin mezhep dışı kimselere karşı taassupkarane kullanıldığı da olmuştur. Mesela İmam Ebu Hanife'nin, Hanefî ekolü mensubu birçok fakih veya ravinin mezhep taassubundan kaynaklanan haksız cerhlere maruz kaldıkları bazı tabakat kitaplarından tespit edilebilmektedir.⁷³

Değişken yapısı nedeniyle insanı gerçek anlamıyla tanımanın güçlüğü yanında incelenen kişi hakkında karar verenin kararını olumlu veya olumsuz etkileyecek pek çok faktörün varlığı nedeniyle ravi odaklı tetkiklerde yeterince objektif olunamamakta, buna bağlı olarak raviler üzerinde cerh ve tadil sıklıkla tearuz etmektedir. Bu ve benzeri birçok nedenle, çağdaş hadisçi yazarlarımızdan bazılarının göre rivayetlerin tasnifi, sahih olanının tespitinde farklı yol ve yöntemlerin bulunup denenmesi gereklidir. Bu metodoloji mezhepler üstü bir karaktere sahip olmalı ve sadece hadisin klasik usulüyle sınırlı bulunmamalıdır. Klasik yöntemlere ilave olarak fıkıh ve tarih ve diğer beşeri bilim alanlarındaki yönelişlerin, tarihsel dokümanların, rivayetlerin ve nasların sıhhatini belirlemek için geliştirdikleri yollardan da istifade edilmelidir. Yeni hadis usulü ne türden olursa olsun rivayetlerin sıhhatini tespit ve yorumlamada kullanılan tüm yöntemlerin ortak noktaları ve bileşmelerini muhteva bulunmalıdır.⁷⁴ Bu saikle yazılıp klasik hadis metodolojisine alternatif olarak

⁶⁹ Polat, Selahattin, age. s. 267-270; Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 45-46, 335-336; Ateş, Ali Osman, *İkibinli Yıllarda Hadis ve Sünnet Anlayışımız, Akıl ve Din Sempozyumu*, Adana-2002, s. 257-266;

⁷⁰ Bu çalışmalara ve varılan farklı kanaatlere örnek olmak üzere bakınız: Hatiboğlu, M. Said, *İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği*, A.Ü.İ.F.D. Ankara-1978, s. 121-213; Ateş, Ali Osman, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, İstanbul-2000, s. 45-65, 104-138; Özafşar, M. Emin, *Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti*, İslamiyat, Temmuz-1998, s. 19-48.

⁷¹ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara-1997, s. 199-314; Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara-1999, s. 265-283; Ünal, Yavuz, *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu Akla Uygunluk Akla Aykırılık*, Samsun-1999, s. 77-170

⁷² Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 23

⁷³ Ünal, age. s. 219-269.

⁷⁴ Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 11-50

sunulan çalışmanın nasıl karşılanacağını zaman gösterecektir. Ancak bu girişimi, hadis ilmi adına benzerlerinin çoğalmasını dilediğimiz cesaretli bir çaba olarak değerlendirmek mümkündür.

SONUÇ

Hız. Peygamberin sünnetinin ispat vasıtası olması nedeniyle dinin ana kaynaklarından biri olan hadisler, muhafazası ve sonraki nesillere aktarılması aşamasında karşılaşılan problemler nedeniyle ilk zamanlardan itibaren tartışma konusu olmuştur. Kaynağı ve dindeki konumuyla vazgeçilemez bir değere sahip olan hadislerdeki problemlerin izalesi, sahih olanın olmayandan ayırıştırılması için hicretin ilk asırlarında son derecede yoğun ve yaygın bir çaba sergilenmiş, bu asırlarda hadis kültürel faaliyetlerin odaklarından birini oluşturmuştur.

Uydurma rivayetlerin Hız. Peygambere nispetini engellemek ve benzeri hadis istismarlarının önünü almak için gerçekleştirilen hadis çalışmaları doğrudan dini faaliyet ve mühim bir din hizmeti olarak görüldüğünden yaygın ve kapsamlı olmuştur. Bu çabaların başlaması ve gelişmesinde fakihlerin büyük çaba ve önderlikleri olmuştur. Rivayet ve nasları tahlil, tahkik ve tenkit için ortaya konan ve zaman içerisinde geliştirilen yöntemler tarih, fıkıh ve tefsir gibi bazı bilim dallarını da etkilemiş, bu yöntemler birçok alanda doğrudan kullanılmış ve sonuçlarına itibar edilmiştir. Hız. Peygamberin sünnetini koruma adına hareket edildiğinden ravileri ve rivayetleri, kabul edilebilirlikleri bakımından titizlikle tenkide tabi tutan muhaddisler sahilik kriterlerine uymadığına karar verdikleri rivayetleri reddetmekten ve ravilerini cerh etmekten sakınmamışlardır. Ret ve kabullerinde genellikle ravilerin nitelikleri ve rivayet yöntemlerinin uygunluğuna dayandıklarından, dikkatlerini bu hususlara teksif etmişlerdir. Ravilere yönelttikleri cerh ve tadillerinde keyfi hareket eden ve karar veren kişiler durumuna düşmek istemediklerinden -esasta araştırdıkları kişi hakkında şahsi görüşlerini ortaya koymakla birlikte hükümlerini gerekçelendirmeye çalışmışlardır.

Raviler ve rivayet problemleriyle ilgili ilk asırlarda yapılan araştırmalar o denli derin, yoğun ve kapsamlı olmuştur ki, başka kültürlerde eşi bulunmayan bu literatür inceleyenleri hâlâ hayrette bırakmaktadır. İlk dönem hadisçilerinin fedakâr çalışmaları ve ortaya koydukları ürünler, sonraki devirlerde bazı hadisçilerce ulaşılamaz ve benzeri yapılamaz çabalar olarak değerlendirilmiştir. Bu görüşte olanlara göre bir hadisin sihatine veya zayıflığına hükmetmede öncekileri taklit yeterli olacaktır. Çünkü bu hususta hadis ilmi açısından yapılabilecek her şey öncekiler tarafından yapılmış, sonrakilerin buna ilave edebilecekleri hiçbir şey kalmamıştır. Bu şekilde düşünen hadisçilerden biri olan İbnu's-Salah'ın açıkça ifade ettiği bu söylem hadiste içtihat kapısının kapanması olarak değerlendirilmiştir. Bu kanaate katılmayan, hadiste içtihadın ehil oldukları takdirde sonrakiler için de mümkün olabileceğini iddia eden ve bunu ispat etmeye çalışanlar olmuşsa da taraftar bulmamışlardır. İbnu's-Salah'tan çok önceleri duraklamaya başlamış olan hadis ilimlerinin, onunla birlikte tekrar veya gerileme dönemlerine girdiği ortaya konulan eserlerden hareketle söylenebilir. Orijinal sayılabilecek bazı münferit çabalar sonucu değıştirmemiş, bu duraklama hali diğer İslami bilimlerle birlikte hadis ilimleri ve araştırmalarının da yeniden canlanma dönemine girdiği 13/19. asra kadar devam etmiştir.

Hint bölgesinde başlayan hadiste ve hadis ilimlerinde yeniden canlanma dönemi, temelde hadisin leh ve aleyhindeki tartışmalarla ve karşılıklı yayınlarla gelişmiş, oryantalistlerin çalışmaları ve katkılarıyla daha da olgunlaşmıştır. Mısır ve Şam bölgelerinde yapılan hadis araştırmaları ve hadis tartışmaları bu canlılığa

katkıda bulunmuş, tartışma alanının genişlemesine ve derinleşmesine yol açmıştır. Bu dönemde hadis ilimleri ve hadis metinleriyle ilgili temel kaynakların pek çoğu tahkikli veya tahkiksiz olarak neşredilmiş, bazı kaynakların kullanımını kolaylaştıran mufassal indeksler ve fihristler hazırlanmıştır.

Hadis alanında gerçekleştirilen bütün bu gelişmelere rağmen, hadisin sahihini sahih olmayanından ayırmak, makbul ve merdud olanlarını kategorize etmek için klasik hadis usulünün yerini tutabilecek yeni ve özgün bir yöntem ortaya konamamıştır. Genel olarak fıkıhın rivayetleri değerlendirme yöntemlerinden istifade edilerek klasik usulün eksik görülen yönleri tamamlanmaya, tarih ve diğer bazı sosyal bilim alanlarında geliştirilip kullanılan tarihsel rivayetleri tetkik metotlarından yararlanılarak klasik hadis usulü zenginleştirilmeye ve geliştirilmeye çalışılmışsa da, bu çabaların hiç biri klasik usulü aşacak veya müstakil bir usul sayılabilecek boyuta ulaşamamıştır. Hadis öğrenim ve öğretim yöntemi de yine klasik usulün genel çerçevesi ve çizgisinde kalmıştır. Yapılan yeni hadis derleme ve çalışmaları klasik usulün ortaya koyduğu tarzda olmuş, yeni usul denemesine genelde girilmemiştir. Fakat hadiste icthah kapısının kapalı olduğu düşüncesine bu dönemde itibar edilmediği gözlenir ki bu durum yapılacak hadis çalışmaları için cesaret vericidir.

İslam dünyasının diğer bölgelerine göre geç başlamış olmasına rağmen ülkemizdeki hadis çalışmaları verimli bir ilerleme kaydetmiştir. Çoğu neşredilmemiş olmakla birlikte hadis sahasının hemen her konusunda çalışmanın yapıldığı ülkemizde hadis çalışmalarının eksenini akademik amaçlı çalışmalar oluşturmaktadır. Bir tek hadis veya bir konudaki hadisler çerçevesinde klasik usule uygun olarak yapılan makale veya kitap düzeyindeki bazı çalışmalarda incelenen hadislerin sıhhati ve anlaşılması hususunda önceki hadisçilerden farklı icthahlara ve sonuçlara varılmıştır. Buna göre artık hadiste önceki muhaddislerin vardığı sonuçların dışına çıkılmayacağı kanaatinin ülkemizde paylaşılmadığı söylenebilir. Klasik usulün yetersizlikleri ve çelişkileri ele alındıktan sonra usul konusundaki bir çalışmanın alternatif hadis usulü olarak sunulmuş olması hadis çalışmalarına ülkemizden bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Sonuçta hadis hâlâ yaşamaya, inananların hayatında etkili olmaya devam etmektedir. Hadisin anlaşılması ve uygulanmasındaki sorunların önü alınabilmiş değildir. Problemlerin çoğunun rivayetteki sorunlardan, hadislerin okunma, algılanma ve yorumlanma tarzlarından kaynaklandığı malumdur. Hadislerden kaynaklanan problemler devam ettiği sürece hadis icthadının ve hadis çalışmalarının devam etmesinin zarureti açıktır. Hadisteki problemlerin halli için tarihsel birikimden istifade doğal ve gereklidir. Fakat bu birikimin yetersiz kaldığı hususlarda çözümler aramak, yöntemler geliştirmek hadisin varlığını sürdürebilmesinin temel şartlarındandır. Bu yapılamadığı takdirde ortaya çıkan çağdaş uydurmalarla mücadele, hadis problemlerinin halli, sünnetin ihyası ve tecdidi, bidatlerin giderilmesi imkansız hale gelecektir. Kısacası hadisin/sünnetin hayatiyeti ve işlevini devam ettirebilmesi için hadiste icthah devam ettirilmelidir.